

*Галина Турченко
Федір Турченко*

**ПРОЕКТ «НОВОРОСІЯ»
1764–2014 рр.
Ювілей на крові**

Галина Турченко
Федір Турченко

**ПРОЕКТ “НОВОРОСІЯ”
1764–2014 рр.
Ювілей на крові**

Запоріжжя
2014

УДК 94(477.6):94(470+571)"1764""17/19"
ББК ТЗ(4Укр)64+ТЗ(0)4-68

*Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Запорізького національного університету
(протокол № 5 від 23.12.2014 р.)*

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор І.І. Лиман
доктор історичних наук, професор М.М. Шитюк

Науковий редактор:

доктор історичних наук, професор Ф.Г. Турченко

Т895 Турченко Галина, Турченко Федір
Проект “Новоросія”: 1764-2014. Ювілей на крові. –
Запоріжжя: ЗНУ, 2014. – 116 с.

ISBN 978-966-599-491-6

Автори розглядають історичні передумови появи 1764 р. російського імперського проекту “Новоросія” і спроби його реалізації царською Росією XVIII – поч. XX ст., Тимчасовим урядом 1917 р., більшовиками після Жовтневої революції і сучасною Росією. В контексті цього проекту простежується 250-річна еволюція українсько-російських відносин.

Наводяться історичні факти, статистичні і картографічні матеріали, характеризуються особливості і, особливо, спільні риси політики російських режимів щодо України.

Для всіх, хто цікавиться витоками “гібридної” війни на Сході України і хоче мати матеріал для прогнозу його можливого розвитку.

ISBN 978-966-599-491-6

© Галина Турченко, 2014

© Федір Турченко, 2014

© Запорізький національний університет, 2014

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Слобідська Україна – “русский мир”?.....	12
Як з’явилася Новоросія.....	18
Новоросія без “новоросів”.....	26
Що говорять експерти.....	33
Хто підтримував “новоросійську” ідею.....	45
Як Південь об’єднав Україну.....	49
Початок Української революції.....	52
Росія анексує Новоросію і Слобожанщину.....	55
Українська відповідь Петрограду.....	61
Більшовицький сепаратизм в Україні 1917 р.	64
Донецько-Криворізька республіка.....	69
Радянські республіки Одеси і Миколаєва.....	79
Радянська республіка Тавриди.....	83
Чого ж добивалися більшовики?	86
Як визначали 1918 р. російсько-український кордон.....	89
Чому 1919 р. не відновили ДКР	94
Як Крим став частиною більшовицької Росії.....	99
Білогвардійці і Україна.....	100
“Революція сприйняття” по-більшовицьки.....	104
Далі буде?	109

ВСТУП

Ще на початку 2014 р. про проект “Новоросія” говорили переважно в науковому середовищі і серед вузького кола політиків і політтехнологів, головним чином російських. А з весни цього року слово “Новоросія” і пристрасті навколо нього стали чи не найпоширенішою темою в ЗМІ. Реалізація цього проекту в межах Криму, південних і східних областей сучасної України стала перетворюватися в конкретні воєнно-політичні акції Російської Федерації і радикальних прибічників “русского мира”.

У цій ситуації варто згадати, що ще напередодні розпаду СРСР і проголошення незалежності України частина радянсько-компартиїної і господарської еліти Півдня і Сходу, не зацікавленої в демократичних перетвореннях і суверенізації України, взяла курс на її розкол. Спекулюючи на місцевих особливостях і територіальних відмінностях, ці не обтяжені політичною відповідальністю і сумлінням політики стали закликати населення окремих регіонів до “самовизначення”, а по суті, до виділення зі складу України і приєднання до Росії. При цьому широко використовувалися “надбання” радянської гуманітарної політики, зокрема наслідки русифікації, а у Криму – і татарофобії, спричиненої страхом перед поверненням на батьківщину депортованих ще 1944 р. кримських татар.

У Криму наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. місцеві сепаратисти за підтримки російського політикуму розгорнули кампанію за вихід півострова зі складу України і приєднання до Російської Федерації. Одним із найголовніших аргументів для обґрунтування цього наміру була ідея про віковічні зв'язки Криму з Росією і про начебто відсутність таких зв'язків з Україною.

У жовтні 1990 р. в Одесі було оголошено про створення партії “новоросів” (“югоросів”), представники якої стверджували, що в Одеській, Миколаївській і Херсонській областях немає ні українців, ні росіян, а живе новий етнос (народ) “новороси”, які мають право на державне самовизначення.

Ідея створення місцевої автономії як засобу протистояти “жовто-блакитній експансії” із Заходу стала поширюватися на початку 90-х років у Донбасі, на Харківщині, Дніпропетровщині й Запоріжжі в середовищі місцевої компартиїної бюрократії та директорів великих підприємств (так званих “червоних директорів”).

Але сепаратистські настрої тоді не мали підтримки серед населення регіону. Переважна більшість жителів Південної і Східної України на референдумі 1 грудня 1991 р. проголосували за незалежність України, яка сприймалася як унітарна демократична республіка.

Наводимо дані референдуму по восьми областях, Кримській АР і м. Севастополі:

Донецька обл. – 83,9 %	Дніпропетровська обл. – 90,4 %
Кримська АР – 54,2 %	Луганська обл. – 83,9 %
Миколаївська обл. – 89,5 %	Одеська обл. – 85,4 %
Харківська обл. – 86,3 %	Херсонська обл. – 90,1 %
м. Севастополь – 57,1 %	Запорізька обл. – 90,1 %

Факти – вперта річ. Навіть у Севастополі, який інакше як “городом русской славы” не називали, “Так” на питання “Чи підтримуєте Ви Акт проголошення незалежності України” відповіли більше половини жителів.

Однак, спроби спекуляції на особливостях різних регіонів України не припинилися. На протиставленні Сходу і Заходу України була побудована у 2004 р. виборча кампанія кандидата в Президенти України В. Януковича. Але широко-масштабна фальсифікація результатів виборів викликала

масові протести, які переросли в “Помаранчеву революцію”. Засобом боротьби з народним рухом знову був використаний сепаратизм.

На так званому “З’їзді Рад усіх рівнів” у Северодонецьку із закликом до створення Південно-Східної Української автономної республіки виступили керівники тих областей Півдня і Сходу – Харківської, Донецької, Луганської і Запорізької, де під час президентських виборів відбувалися наймасштабніші фальсифікації волевиявлення громадян. Щось подібне відбувалося і в Одесі. З намірами перетворити Одесу й усю Одеську область у “вільну самоврядну територію, на якій будуть діяти розпорядження місцевої влади” у разі, якщо на решті території України переможуть прихильники В. Ющенка, виступив в грудні 2004 р. міський голова Одеси¹. Але, як і на початку 90-х років ХХ ст., заклики сепаратистів не були підтримані населенням.

“Помаранчева революція” викликала паніку в кремлівських кабінетах. Стали шукати нові способи утримати Україну, яка чітко визначила свою орієнтацію на Європу, під впливом Росії. В 2007 р. у інформаційне середовище було кинуте поняття “русский мир”. Його використав у виступі перед творчою інтелігенцією Санкт-Петербурга напередодні 2007 р. В. Путін: “Русский мир может и должен объединить всех, кому дорого русское слово и русская культура, где бы они ни жили, в России или за её пределами. Почаще употребляйте это словосочетание – “русский мир”. Президент РФ говорил про російську мову і російську культуру, як об’єднуюче начало, яке творить “русский мир”. Але його тлумачі були відвертіші.

“Растёт понимание того, что использование гуманитарного потенциала “русского мира” может помочь в упрочнении этнокультурной самобытности российского суперэтнуса и сохранении российского геополитического и культурного пространства”², – писала О. Батанова, яка з цього питання навіть захистила кандидатську дисертацію. Ключові поняття цієї цитати – “*російський суперетнос*” і “*російський геополітичний і культурний простір*” – все розставляють на свої місця. Українці оцінюються як частина російського суперетносу, а Україна входить у російський геополітичний і культурний простір.

В Україні дуже швидко зрозуміли суть концепції “русского мира”. Ось цитата зі статті українського філософа С. Дацюка: “Русский мир” в историческом плане это концепция вранья, громоздящегося на более раннем вранье, и постоянно генерирующая поэтому комплекс исторической неполноценности и агрессии – особенно по отношению к Украине”³.

В пропаганду “русского мира”, окрім інших, активно включився Московський патріарх Кірілл (Гундяев), який особливо наголошував на “духовній єдності” православних. Глава УПЦ КП Філарет з цього приводу заявив: “Під цією благозвучною вивіскою приховується ідея позбавлення України її державності і незалежності”⁴.

Але, з іншого боку, концепція “русского мира” дала новий імпульс сепаратистським настроям в Україні, які підтримувалися проросійським режимом В. Януковича. У цьому

² Батанова О. Н. Русский мир как реальность и глобальный проект // Право и политика. – 2008. – № 12.

³ Дацюк С. Война за “русский мир” // <http://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/53858ffc966fc/>

⁴ УПЦ КП не радить патріарху просувати “русский мир” // Релігія в Україні. – 2010. – 1 липня.

¹ Мостовая Ю. Украина разбилась на счастье? // Зеркало недели. – 2004. – 11 декабря.

контексті можна розглядати книгу В. Корнілова “Донецко-Криворожская Республика: расстрелянная мечта” (Харьков: Фолио, 2011). Книгу широко популяризували у східних і південних областях України. Заідеологізований, упереджений виклад подій В. Корніловим, по суті, став спробою обґрунтування ідеї відокремлення від сучасної України її південних і східних областей.

У 2014 р., як реакція на масовий народний рух, який називають “Революцією гідності”, ідея відокремлення південних і східних областей від України отримала нове дихання.

У квітні 2014 р. у мережі Інтернет з'явилася карта з офісу КПУ у Києві, де було вказано можливий поділ України на 5 частин (Республіка Крим, Донбаська республіка, Дніпровсько-Слобожанська республіка, Республіка Новоросія та Україна).

Комуністи назвали цю подію провокацією, але подальші події в Українській державі дають привід для сумнівів⁵. Отже, нафталіновий політичний проект “Новоросія”, нащипований ін’єкціями теорії “руського мира”, знову був витягнутий з шухляди.

Спочатку в результаті узгоджених дій російських спецпризначенців і місцевої “п’ятої колони” Росією було окуповано Крим. Це було оцінено як перший крок до відокремлення від України материкових території Півдня і Сходу.

У квітні 2014 р. з’явилася інформація про те, що в Одесі створена “Народна республіка Новоросія”⁶. Було оголошено, що майбутнього з Україною у Новоросії немає, а Одеська Народна Республіка у складі Новоросії стане повноправним територіальним суб’єктом нової федеративної держави, “абсолютно дружньої” Росії.

У травні 2014 р. один з лідерів донецьких сепаратистів заявив про створення партії “Новоросія” з головним офісом у Донецьку та розповів про плани провести установчий з’їзд партії.

Колишній заступник голови фракції Партії регіонів у Верховній Раді О. Царьов (позбавлений депутатської недоторканності на початку червня 2014 р.), повідомив про плани за допомогою місцевих референдумів створити “нову федеративну республіку Новоросія” на території 8 областей України – Харківської, Луганської, Донецької, Дніпропетровської, Запорізької, Миколаївської, Херсонської та Одеської. В руслі цієї “політичної географії” висловлювався і Президент Росії В. Путін. Його слова: “Харків, Луганськ, Донецьк,

⁵ Как КПУ хочет разделить Украину // <http://seo-top-news.com.ua/kak-kpu-hochet-razdelit-ukrainu>

⁶ В Одесі православні сепаратисти проголосили “Народну Республіку “Новоросія” // <http://www.unian.ua/politics/910152-v-odesi-pravoslavni-separatisti-stvorili-narodnu-respubliku-novorosiya.html>

Херсон, Миколаїв, Одеса не входили до складу України в царські часи. Це все території, передані у 1920-ті роки радянським урядом, а [російський] народ же там залишився”.

Росія надавала щедру військову і політичну підтримку сепаратистам. На території України стали діяти найманці і військові з'єднання з Росії, з території РФ вівся обстріл України, звідти переправлялося озброєння, яке використовувалося проти українських військових.

У травні 2014 р. в Донецьку представники самопроголошених Донецької та Луганської народної республік за участі представників Миколаєва, Одеси, Херсона, Дніпропетровська та Запоріжжя підписали документ про об'єднання цих республік у складі “єдиної держави “Новоросія”. Передбачалося, що проходитиме це за тим самим сценарієм, що в Донецькій і Луганській областях – через референдуми⁷.

Плани створення незалежного від України квазідержавного утворення “Новоросія” з наступним його включенням до Російської Федерації викликало міжнародну кризу. Заговорили про “гібридну війну” Росії проти України та про російський реванш в Європі, спробу відновлення Російської імперії в новому вигляді і включення у сферу її впливу країн Центрально-Східної Європи. Як реакція на цю небезпеку, країни НАТО посилили свою військову присутність в Румунії, Польщі, Прибалтиці, Чорному і Балтійському морях.

Але реалізувати свої плани сепаратистам не вдалося. Станом на грудень 2014 р. з допомогою російської армії їм вдалося взяти під контроль лише частину Донецької і Луганської областей. Конфлікт став затягуватися. Що буде далі – ніхто не наважується прогнозувати.

⁷ Самопроголошені так звані Донецька і Луганська народні республіки підписали “документ” про об'єднання у складі “єдиної держави “Новоросія” // <http://politic.kiev.ua/politika/6999donecki-teroristi-na-choli-z-carovim-stvorili-psevdorespubliku-novorosiya.html>

У контексті зазначеного вище особливої актуальності набувають уроки історії. Буде корисно звернутися до аналізу витоків подій, які привели до виникнення ідеї “Новоросії” і спроб реалізувати цей політичний проект. Мова йтиме про політику різних російських урядів (царського – до 1917 р.; Тимчасового після Лютневої революції – березень-жовтень 1917 р.; денікінського і врангелівського білогвардійських – 1919 і 1920 рр.; радянського більшовицького – 1918-1920 рр.), спрямовану на невизнання українського характеру Сходу і Півдня України і приєднання цих земель до корінної російської території.

Висвітлення цих питань і є метою даної книги.

Слобідська Україна – “руський мир”?

Глашатаї новітньої “Новоросії” оперують терміном “південно-східні області”. Саме тут, за їх переконанням, зосереджене те “русское и русскоязычное население” (частина “русского мира”), яке в Україні нібито “не хотят слушать и не понимают” і яке становить особливий, відмінний від українців етнос, що прагне до об’єднання з Росією. Географічно мова йде про два історико-географічні регіони України – Слобожанщину і Південну Україну. Неможливо скласти об’єктивне враження про цю легенду, не заглянувши в історію.

Почнемо зі Слобідської України. Колись це був єдиний етнографічний і адміністративно-територіальний масив. Сьогодні ці землі розташовані по обидва боки українсько-російського кордону. Це Харківська, Сумська, Донецька (до р. Бахмутки) та Луганська (до р. Айдару) області України і окремі райони Воронежської, Курської і Белгородської областей Російської Федерації.

За ранньої доби Слобожанщина становила частину земель племені сіверян. З кінця IX ст. вона увійшла до складу Київської держави, зокрема до Чернігівського та Переяславського, а згодом й Новгород-Сіверського князівств. Після татаро-монгольської навали XIII ст. ці землі відійшли до Золотої Орди, а після поразки татар в битві на Синіх Водах 1362 р. – до Великого князівства Литовського.

З початку XVI ст., за результатами московсько-литовської війни 1500–1503 рр., більшість земель сучасної Слобожанщини переходять до складу Московського князівства. Територія цього краю становила на той час майже не залюднене Дике Поле, крізь яке татари здійснювали набіги вглиб Московської держави – звичайно Муравським шляхом (він був вододілом між Дніпром і Доном – від Перекопу аж до

Тули), а також і його відгонами – Ізюмським та Кальміуським шляхами.

На Слобожанщині глибоко в степ заходили українські промисловці – “уходники”, “добичники”, які займалися здебільшого бджільництвом, рибальством і мисливством, а також видобутком селітри й солі (на Торських озерах і в Бахмуті).

Починаючи із другої половини XVI століття, на Слобожанщині зустрілися два потоки колонізації: з півночі йшла московська, пов’язана з будівництвом «засік» – військово-оборонних ліній для охорони Московської держави від Кримського ханства й від Польсько-Литовської держави; з заходу – українська, викликана польсько-шляхетською неволею й визиском (за іншими версіями – силою промислово-добичницьких інтересів населення Наддніпрянщини). Створювався “живий щит” з українських переселенців. Їм давали землю і звільняли на певний час від податків. За давньою українською традицією такі села називали слободами, а край – Слобожанщиною, або Слобідською Україною.

Більш активне переселення українців в Слобожанщину розгорнулося в 30-х рр. XVII ст. Це було спричинено, насамперед, зростанням небезпеки з боку татар, а також поразкою українських козаків у повстаннях 1630-х років. Перспектива кривавої розправи змушувала їх, а також представників інших станів українського суспільства разом із сім’ями, майном та худобою втікати на Слобідську Україну.

Відомий харківський історик Д. Багалій писав на початку XX ст.: “Хоча це було в диких, незаселених степах, що не були нічиєю власністю, але все-таки на цю землю московський уряд дивився як на свою і хотів її закріпити за собою через заселення переселенцями, хоча ті землі в дійсності належали прадідам українців”⁸.

⁸ Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Харків, 1993. – С. 63.

Від часів Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького почалася друга хвиля еміграції українських козаків, селян і міщан на Схід. Царський уряд прихильно ставився до переселенців, бо без них обороняти південні рубежі було важко. Як і раніше, під заселення відводилися незаймані землі. Переселенцям дозволялося зберігати свій козацький устрій.

1652 р. козацький полковник Іван Дзиковський з 1 тис. сімейних козаків, прийшовши з-під Острога на Волині, заснував у верхів'ях Дону місто Острогозьк. Тепер це Воронезька область РФ. Через два роки інші переселенці заснували Охтирку – тепер великий районний центр Сумської області, прибувши сюди сім'ями з усім своїм господарством і худобою. Виникали слободи, які перетворювалися в села і міста. Так виникли Суми, Харків, Лебедин, Чугуїв та інші міста Слобожанщини і велика кількість слобод і сільських поселень.

Переселялися, як правило, люди молоді й енергійні, здатні воювати й господарювати. Унаслідок переселення на території Слобожанщини виникло 5 полків на чолі з полковниками: Острогозький, Харківський, Сумський, Охтирський, Ізюмський. Полки зберегли внутрішнє самоврядування, своєрідну автономію.

Усі полковники підпорядковувалися царському воєводі у Білгороді, котрий затверджував їх на цій посаді. У полкових містах перебували представники царської адміністрації. Основною функцією слобідських полків була охоронна служба проти татар.

Родючі ґрунти, луки, озера, ліси Слобожанщини визначили господарські заняття її жителів. Переважно населення слобод і міст займалося сільським господарством – землеробством і скотарством. Значне місце у господарському житті Слобожанщини займали промисли: бджільництво, рибальство, винокуріння, млинарство, а також селітрова-

ріння та добування солі на Торських соляних озерах. Влітку до соляного промислу залучалося до 10 тисяч чоловік. Продукти промислу продавалися на ближніх і віддалених ринках.

Міщани проживали в містах поруч з козаками й посполитими, займалися хліборобством, ремеслами й торгівлею. З попереднього місця проживання міщани перенесли на Слобожанщину цеховий устрій. 1685 р. у Харкові було вже п'ять цехів. З появою міщан на Слобідській Україні фактично впровадилось і магдебурзьке право.

Як наслідок, населення краю швидко зростало. Якщо наприкінці XVII ст. налічувалося понад 100 тис. чол., то через сто років – до 1 млн. Приріст забезпечувався за рахунок високої народжуваності і переселенців.

За національним складом станом на 1795 р. з усіх мешканців Слобожанщини українців було близько 90 %. Решту становили військові, чиновники, купці – за походженням росіяни і представники інших етнічних груп.

Найбільшим містом Слобідської України був Харків, який перетворювався у найважливіший економічний та освітньо-культурний центр регіону. 1732 р. в місті було 8 тис. мешканців, в абсолютній більшості українці.

Обмеження автономії слобідських полків почалося ще з Петра I. Завершила цей процес Катерина II. Вона реалізувала політику “впорядкування” управління Російської держави, що означало її централізацію, уніфікацію і ліквідацію будь-яких особливостей і автономій окремих територій. Слобожанщина першою з українських територій потрапила під реформування. 16 грудня 1764 р. Комісія Сенату оголосила постанову про скасування автономних слобідських полків. Козаки були перетворені на військових обивателів та обкладені податками. Селянські переходи на інше місце проживання також заборонялися, що означало їх юридичне закріпачення.

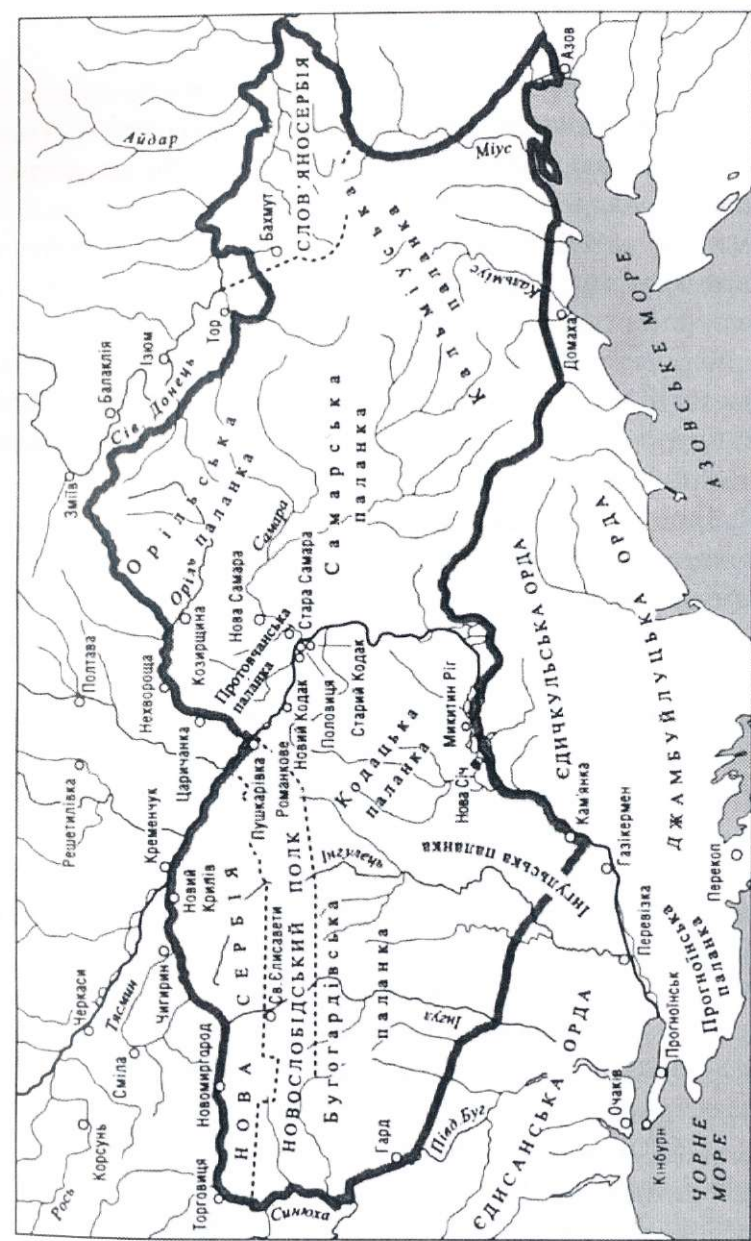
Як з'явилася Новоросія

Північне Причорномор'я і Приазов'я, з їх територією, населенням і економікою історично також формувались як органічна частина України. У відповідності з природно-кліматичними особливостями вона називається Південною, або Степовою Україною. У XVIII ст. це була територія “Вольностей Війська Запорозького Низового”, землі яких (Вольностей) належали українським козакам. Козаки з'явилися на Запоріжжі ще в XV ст., і перша письмова згадка про них датується 1492 р. З часом чисельність козаків збільшувалася, і ареал їх розселення розширювався.

Останній період існування запорозького козацтва – Нова Січ – припадає на 1734–1775 рр. Запорожці охороняли свої землі, вели господарську діяльність, виробили власний адміністративно-територіальний устрій, який складався з 8 паланок – Кальміуська, Самарська, Орільська, Протовчанська, Кодацька, Бугогардівська, Інгульська і Прогноївська. Володіння запорозьких козаків лежали в межах сучасної Дніпропетровської, частково – Запорізької, Херсонської, Миколаївської, Одеської, Кіровоградської, Донецької і Луганської областей. До революції 1917 р. це була територія Катеринославської, Херсонської, Таврійської губерній і, частково, Війська Донського.

Кордони Запорозьких Вольностей змінювалися. На наведеній нижче карті вони показані на час Нової Січі. Як бачимо, в межах Вольностей (Кальміуська паланка) перебував нинішній Донбас, Таганрог, Ростов. Там жили запорозькі козаки, там вони господарювали й охороняли свою землю від нападників.

Перші письмові відомості про козаків у Донбасі припадають на початок XVI століття. Вже у середині XVI століття тут повноцінно існувало козацьке населення.

Вольності Війська Запорозького Низового періоду Нової Січі

До 70-х рр. XVI ст. відносяться відомості про звернення московського царя Івана IV до донецьких козаків з грамотою про несення ними прикордонної служби на користь Росії та обіцянка винагороди їх за це.

На кінець XVI ст. припадають відомості й про побудову запорожцями при гирлі р. Кальміус на місці венеціансько-генуезького поселення Адомаха козацького форпосту Домаха (територія сучасного міста Маріуполь). Слід зробити відступ та відзначити, що генуезькі торговці та мандрівники у XV–XVI ст. активно займалися торгівлею з місцевим населенням і рибальством у басейні Азовського моря.

Тому не відповідає історичним реаліям точка зору, що Донбас залишався Диким полем до приєднання до Російської імперії і відкриття тут покладів вугілля, як це люблять змальовувати сучасні російські історики і у свій час радянські дослідники.

У другій половині XVIII ст. царизм взяв курс на знищення Запорозької Січі, але йшов до цього поступово. 1775 р., після переможного завершення російсько-турецької війни 1768–1774 рр., коли величезна кількість російських військ звільнилася, а на Січі залишався невеликий гарнізон, Запорозька Січ була атакована 100-тисячною російською армією і знищена.

Ідеологічною основою імперської позиції щодо ліквідації Січі став Маніфест Катерини II. У документі виправдувалася ліквідація царськими військами Січі: “...Січ Запорозьку нарешті зруйновано... Козаки..., присвоюючи не лише ті землі, які були набуті нами від Оттоманської Порти під час останньої війни, але навіть зайняті поселеннями Новоросійської губернії, заявляючи, що ті та інші землі належали їм з давніх-давен, коли, навпаки, усьому світу відомо, що перші з цих земель ніколи не були нікому дані; останні... ніколи не належали й не могли належати запорозьким козакам, тому

що вони в самому своєму існуванні не мали жодного законного початку, отже ніякої земельної власності, а їх терпіли в тих місцях, де вони засіли, замість попередньої військової сторожі; для того ті землі Новоросійської губернії як пусті, зрештою, вигідні не лише для життя людського, а й для охорони кордонів від ворожих нападів зручні, були заселені людьми, створеними для земельного господарства й для військової служби”⁹.

Як бачимо, питання претензій на запорізьку спадщину проходить червоною ниткою через зміст Маніфесту. Автори цього документа не дуже переймалися логікою – їхні докази ґрунтуються на праві переможця, якому переможений позбавлений можливості відповісти. Права українського козацтва на володіння землями Запорозьких Вольностей відхилились, хоча їхня військова і господарська присутність на Півдні мала значно давнішу історію, ніж перебування тут росіян і поселених імперською владою колоністів та військових поселенців, а роль у довголітній кривавій боротьбі з Османською імперією та Кримським ханством взагалі важко переоцінити. Ця боротьба забрала безліч українських життів. В об’єктивних дослідників не викликає сумніву висновок, що без української участі Росія не вийшла б на береги Чорного моря, а потім і не закріпилася там. Але ці війни відбувалися в рамках російської імперської стратегії, а українські козацькі формування діяли як частина російської армії. Український фактор у відвоюванні південного регіону був підпорядкований російській військовій машині і заявити про себе публічно, як самостійна військово-політична сила, не міг. Наслідком цього було майже повне замовчування Російською імперією української участі в російсько-турецьких вій-

⁹ Маніфест Катерини II про скасування Запорозької Січі // Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття). – Запоріжжя, 1999. – С. 174–175.

нах. Серед усього іншого, це могло бути викликане й намірами позбавити українців, як окремого народу, будь-яких надій скористатися наслідками великих завоювань другої половини XVIII ст.

У Маніфесті йде мова і про Новоросійську губернію. Губернія з такою назвою була створена Височайшим указом від 22 березня 1764 р.

Якими мотивами керувалися в Російській імперії, присвоюючи новоприєднаній території ту чи іншу назву? Як правило, в таких випадках бралися за основу традиційні назви земель і держав, які включали до складу імперії. В титулі російських царів це яскраво простежується. Кожне нове приєднання відбивалося на змісті титулу. Про це свідчить повний титул російського імператора, як він склався на початку

XX ст.:

“Божиеюпоспешествующею милостию, Мы, Николай II, Император и Самодержец Всероссийский, Московский, Киевский, Владимирский, Новгородский; Царь Казанский, Царь Астраханский, Царь Польский, Царь Сибирский, Царь Херсониса Таврического, Царь Грузинский; Государь Псковский и Великий Князь Смоленский, Литовский, Волынский, Подольский и Финляндский; Князь Эстляндский, Лифляндский, Курляндский и Семигальский, Самогитский, Белостокский, Корельский, Тверский, Югорский, Пермский, Вятский, Болгарский и иных; Государь и Великий Князь Новгорода низовския земли, Черниговский, Рязанский, Полотский, Ростовский, Ярославский, Белозерский, Удорский, Обдорский, Кондийский, Витебский, Мстиславский и всея северная страны Повелитель; и Государь Иверския, Карталинския и Кабардинския земли и области Арменския; Черкасских и Горских Князей и иных Наследный Государь и Обладатель; Государь Туркестанский; Наследник Норвежский, Герцог Шле-

звиг-Голстинский, Стормарнский, Дитмарсенский и Ольденбургский и прочая, и прочая, и прочая”.

У цьому титулі відбивається вся історія загарбницької політики Росії від Івана Грозного до Миколи II – від першого до останнього царя. Що ж стосується України, то, як єдине ціле, в титулі вона не згадується. Щоправда, до Петра I російські царі починали свій титул із згадування Великої, Малої і Білої Росії. Після проголошення імперії ці три позиції поглинула назва *Вся Росія*, а в титулі залишилися слова “Император и Самодержец Всероссийский, Московский, Киевский...” і “Великий Князь Волинський, Подільський і Чернігівський”.

Що ж стосується Південної України, то у титулі вона не знайшла відображення – згадування хіба що про те, що “Император и Самодержец Всероссийский” є в той же час і *царем “Херсониса Таврического”* (того, що був у Криму). “Запорізька Січ” чи, тим більше, “Вольності Війська Запорізького Низового” в титулі не відбилися, хоча багато царських вельмож вважали за честь бути записаними в списки запорозьких козаків. Не вважалося за необхідне і приєднувати до титулу Кримське ханство (якому російські государі до Петра I платили данину), хоча вважати себе царем Сибірським (царем знищеного у свій час татарського Сибірського ханства) для російського імператора не вважалося негідним.

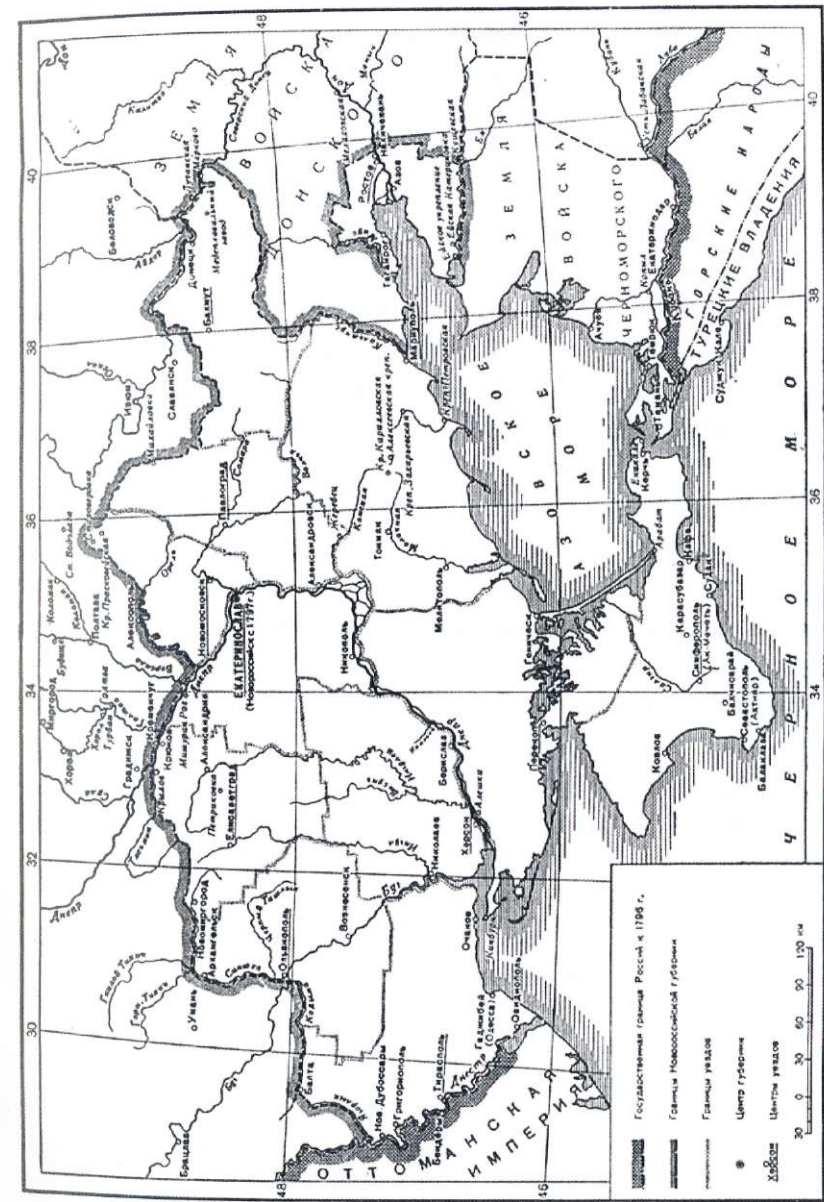
Були проігноровані й інші історичні підказки: у VII ст. до н. е. в Північному Причорномор’ї жили племена таврів (звідси – Таврида, Таврійський півострів, Херсонес Таврійський); були й скіфи, після яких залишилося безліч пам’яток, а древні греки називали цю територію Скіфією; потім прийшли сармати, що дало підставу римлянам називати цей край Сарматією. Ця назва подекуди зберігалася і в XVI–XVII ст.

Але все це було відкинуто. Оточення Катерини II запропонувало молодій государині назву нової губернії – Ка-

теринославська. Документ з такою назвою лежав перед молодю імператрицею для підпису. Але вона вагалася. Катерина II була освіченою імператрицею. Вона знала, що західноєвропейські государи створювали на зарубіжних колоніальних територіях своєрідні клони своїх королівств: “Нова Англія”, “Нова Франція”, “Нова Іспанія”, “Новий Уельс”, “Нова Каледонія” тощо. Врешті-решт, документ про створення нової губернії цариця підписала, але слово “Катеринославська” перекреслила і над ним написала “Новоросійська”.

Однак існувала принципова різниця між Новоросією та її західноєвропейськими заморськими аналогами. Новоросія межувала з корінними російськими територіями. Була велика спокуса представити її світу як частину корінної російської території, відвойованої у мусульман. Це й пробувала зробити Катерина II під час своєї подорожі у компанії європейських імператорів по Новоросії 1787 р. А постільки це “своє”, то в імператорський титул назву нової території включати не варто. Адже вона охоплюється терміном “імператрица всероссийская”. Це рішення було квінтесенцією російської політики на Півдні. У ньому поєднувалися внутрішні і зовнішні амбіції російського імперського керівництва.

Перш за все, рельєфно проявилися давні експансіоністські плани Російської імперії на Півдні. Опанування царською Росією Північним Причорномор'ям відкривало перед нею заманливі перспективи на Балканах і у Середземно-мор'ї, де вплив Османської імперії швидко падав. Катерина II планувала на руїнах Туреччини створити залежну від Росії православну новогрецьку державу зі столицею в Константинополі. Під час тріумфальної подорожі Катерини II до Криму 1787 р. в Херсоні було споруджено арку із надписом “Шлях на Царгород”. На роль імператора відновленої Візантії готувався онук Катерини Великий князь Костянтин, якого виховували в традиціях візантійського елінізму.

Новоросійська губернія (1796-1800 pp.)

Півдню України в “грецькому проєкті” відводилася роль плацдарму для подальшої експансії Російської імперії на Балкани і Середземномор’я. Тут планувалося навіть побудувати третю, окрім Петербурга і Москви, столицю Російської імперії. В такі наміри для новоприєднаної території найкраще підходила назва “Новоросія”. В разі реалізації цих намірів ця територія з окраїни Російської імперії перетворювалася в її центр.

Новоросійська губернія з деякими істотними територіальними змінами (у 1775 р. з неї виділилася Азовська губернія) проіснувала до 1783 р., коли увійшла до Катеринославського намісництва.

У 1796 р., після смерті Катерини II, Павло I відтворив Новоросійську губернію, а місто Катеринослав перейменував у Новоросійськ. Оновлена Новоросійська губернія проіснувала до 1804 р., коли на її місці були створені Катеринославська, Таврійська і Миколаївська губернії. У 1822 р. Новоросія знову з’явилася на карті імперії, але вже як назва нового генерал-губернаторства – Новоросійського, що об’єднувало три південні губернії.

Проіснувало Новоросійське генерал-губернаторство трохи більше 50 років і на початку 70-х рр. XIX ст. було ліквідоване.

Новоросія без “новоросів”

Ключове питання щодо долі імперського проєкту “Новоросія” – етнічний склад населення краю. Щоб визнати причорноморські і приазовські степи частиною етнічної Росії (Новою Росією), бажано було заселити їх росіянами, а представників інших етнічних груп русифікувати. Такі спроби були, але вони завершилися провалом.

Точних даних про кількість населення Півдня України на час ліквідації Запорізької Січі немає. Наводяться різні цифри – найчастіше 100 тис. чоловічої статі. Загальна чисельність жителів Півдня станом на кінець XVIII ст. становила вже близько 1 млн. осіб¹⁰. Заселявся Південь головним чином селянами-українцями.

Дослідники погоджуються з висновком про “нежиттєвість заходів” по заселенню регіону як іноземними вихідцями, так і етнічними росіянами. Зокрема, В. Кабузан констатує: “Не дивлячись на недостатньо послідовні спроби заселити Новоросію переселенцями з Центрально-Землеробського району Росії, український вільний землеробський рух мав вирішальне значення в цій справі”¹¹. В 1779 р. українці становили 59,39% населення майбутньої Катеринославської і 70,39% – Херсонської губернії. Як відзначає В. Кабузан, “це був найбільш високий відсоток українців за всю історію Північного Причорномор’я”¹².

Цей висновок ілюструють дані поданої нижче таблиці, яка показує зміну питомої ваги українців в населенні Південної України у XVIII – першій половині XIX ст.

Протягом XIX ст. у результаті природного приросту, масових міграцій з Лівобережної і Правобережної України, російських губерній і розселення зарубіжних колоністів чисельність населення Південної України різко збільшилася.

За даними Всеросійського перепису 1897 р., у Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях було обчислено 6295,1 тис. жителів. Але етнічний склад населення регіону кардинально не змінився. Домінуючим етносом залишався український, хоча його питома вага дещо зменшилася.

¹⁰ Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX вв. (1719–1859 гг.). – М., 1976. – С. 18.

¹¹ Там само. – С. 82.

¹² Там само. – С. 258.

Таблиця 1. Зміни питомої ваги українців у населенні Південної України (XVIII – перша половина XIX ст.) (у %)

Повіт	1719 р.	1745 р.	1764 р.	1779 р.	1850 р.
Верхньо-дніпровський	100	100	100	90,90	98,85
Новомосковський	100	100	100	91,52	94,77
Олександрійський	100	100	65,37	67,98	91,07
Павлоградський	100	100	100	71,63	86,09
Катеринославський	100	100	100	90,90	77,01
Слов'яносербський	100	18,00	65,12	44,97	76,25
Бахмутський	66,20	57,50	75,41	66,27	71,99
Ростовський	–	–	100	24,38	71,67
Херсонський	–	–	100	100	69,95
Олександрівський	–	100	100	15,78	68,71
Єлисаветградський Ольвіопольський	100	100	65,37	67,98	67,45
Тираспольський	–	–	50,00	50,00	54,11
Всього на території Катеринославської і Херсонської губерній	85,60	96,86	73,06	64,76	73,52

Результати перепису 1897 р. спеціалістами використовуються як база для визначення (з урахуванням щорічного природного приросту) чисельності населення України та його національного складу в наступні роки, у тому числі на 1914 р. Саме так визначав кількість жителів і співвідношення етнічних груп Півдня України напередодні Першої світової війни географ С. Рудницький (див. табл. 2).

Таблиця 2. Етнічний склад населення Півдня України станом на 1914 р.

Етноси	Губернії Півдня України						Всього на Півдні	
	Катеринославська		Херсонська		Таврійська			
	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
Українці	2381	68,9	2003	53,5	869	42,2	5253	56,7
Росіяни	594	17,2	790	21,1	574	27,9	1958	21,2
Євреї	162	4,7	442	11,8	78	3,8	682	7,4
Німці	131	3,8	169	4,5	111	5,4	411	4,4
Греки	72	2,1	11	0,3	27	1,3	110	3,5
Татари і турки	41	1,2	4	0,1	284	13,8	329	1,2
Болгари	–	–	34	0,9	6	0,3	40	0,4
Молдавани	14	0,4	202	5,4	4	0,2	220	2,4
Поляки	21	0,6	41	1,1	14	0,7	76	0,8
Інші	40	1,1	49	1,3	92	4,4	181	2,0
Всього	3456	100,0	3745	100,0	2059	100,0	9260	100,0

Дані таблиці свідчать, що українці залишалися найчисленнішою етнічною групою багатонаціонального за складом населення Півдня (56,7%), причому у Катеринославській, Херсонській і у материкових повітах Таврійської губернії вони становили абсолютну більшість. Другою за чисельністю групою були росіяни (21,2%), далі йшли євреї, німці, греки, молдавани, татари і турки, поляки, болгари та ін.

Але, змістивши на 1914 р. співвідношення між різними етнічними групами, яке зафіксував перепис 1897 р., Рудницький зазначає, що така операція не зовсім коректна. Вона, за його переконанням, “дає minimum minimum для українців”. Російські офіційні чинники вважали за обов'язок робити підрахунок так, щоб кількість корінних росіян на україн-

ських землях виявилася якнайбільшою. І робили це, звичайно, за рахунок українського населення – “малоросів”. В результаті виявилось дещо менше, ніж насправді, українців і більше – росіян. Це, по-перше. По-друге, природний приріст українців тоді перевищував відповідні показники інших національностей, що жили поряд з ними. Це також приводило до збільшення частки українців у загальній масі населення. По-третє, кількість населення південних губерній і після перепису 1897 р. продовжувала зростати за рахунок переселенців, у складі яких українці переважали як відносно, так і абсолютно. По-четверте, національність за результатами перепису визначалася за мовою спілкування. Частина українців називали своєю мовою російську: давався взнаки тривалий процес русифікації – не було української школи, преси, літератури, української церкви, українське слово не звучало в державних установах, в місцевому самоуправлінні, судах, заборонялася діяльність українських національно-культурних товариств тощо. Але, називаючи під час виборів своєю мовою “великоруську”, в реальному житті вони залишалися двомовними етнічними українцями.

Все це, звичайно, істотно вплинуло на кількісне співвідношення між різними національними групами в населенні. Рудницький вважає, що реальна кількість українців в Катеринославській губернії становила щонайменше 80%, у Херсонській і Таврійській – до 65% при відповідному зменшенні росіян¹³.

Таким чином, незважаючи на досить довгий процес русифікації регіону, спроби його заселення лояльними етнічними спільнотами, українці становили в трьох південних губерніях абсолютну більшість населення, а росіяни – мен-

¹³ Рудницький С. Огляд національної території України // Чому ми хочемо самостійної України. – Львів, 1994. – С. 263–265.

шість. Штучний термін “новорос” не прижився. Такий етнос (чи навіть, субетнос) в регіоні не склався. Він не фіксувався демографічною статистикою. Історики і етнографи не виявили в регіоні жодної народної пісні, переказу, оповіді, думи, приказки, загадки тощо, де б згадувалося про “новоросів”. Не писали про наявність цього етнічного типу й іноземці, які тут подорожували. Південь – це ареал поширення української народної творчості. Замість Новоросії на запорозьких землях, по суті, сформувалася Нова Україна, переважною більшістю населення якої були українці – колишні переселенці з Лівобережжя і Правобережжя та їх нащадки.

Нагадаємо, що вслід за Північним Причорномор’ям українці заселили і освоїли також Кубань і ряд інших територій на Північному Кавказі.

З точки зору здорового глузду вже в XIX ст. можна було констатувати, що імперський проект під назвою “Новоросія” провалюється. По-перше, населення краю так і не перетворилося на “новоросів”, а вперто трималося етнічних коренів – кожен своїх. По-друге, провалилася зовнішньополітична мета проекту. Після поразки в Кримській війні в середині XIX ст. можливості Росії для експансії на Південь стали примарними. “Прориву” на Південь, у напрямі Босфору і Дарданелл не трапилося. Остання спроба здійснити його була зроблена під час Першої світової війни, коли Росія планувала оволодіти Чорноморськими протоками, Стамбулом і західним узбережжям Мармурового моря. “Всіма сторонами нашого життя, – писав 1915 р. у брошурі, виданій масовим тиражем, князь Є. Трубецької, – це для нас питання нашого хліба насущного, нашої політичної могутності та нашої культурної місії і, нарешті, духовного “Я” Росії”¹⁴. Подібні ідеї

¹⁴ Трубецької Е. Н. Национальный вопрос. Константинополь и Святая София (Публичная лекция). – М., 1915. – С. 3.

серед населення поширювало й російське духовенство. Так, архієпископ Харківський Антоній (О. Храповицький) писав: “На теперішню війну наш народ дивиться як на визволення християнства від навали еретиків і магометан, а кінцевою метою її бачить визволення Священного Царгороду з Церквою Св. Софії та Єрусалиму з Господнім гробом. Усе це живо цікавить не тільки солдат наших, а й більшою мірою мешканців російських і малоросійських сіл”¹⁵. Але обізнані люди, яким була доступна інформація про реальне співвідношення військових сил в регіоні, говорили інакше. “Безглуздя, причому дуже небезпечним” як для всього регіону, так і для Росії назвав ще у 1913 р. резидент російської розвідки у Туреччині капітан Щеглов нав’язливу ідею про оволодіння протоками¹⁶.

Так що для людини, не позбавленої здорового глузду, “Новоросія” залишалася штучною назвою південно-західної окраїни імперії без “новоросів” і перспектив стати мостом до російського “Священного Царгороду з Церквою Св. Софії та Єрусалиму з Господнім гробом”. Але імперський офіціоз – держава, школа, університети, засоби масової інформації, церква та ін. – вперто стояли на своєму: “Новороссия – истонно русская территория”. Вони навіть не затруднювали себе пошуками аргументів на підтвердження цього. Обмежувалися лише нагадуванням про те, що цей колись втрачений (?) край цілком справедливо “відвоювала” у XVIII ст. Росія, що у ньому поширене православ’я, російська мова і культура і що здавна він був російським.

Цю картинку “псували” місцеві українці, які, вперто не бажаючи русифікуватися, залишалися окремим народом. Але на це також було пояснення. Виявляється, українці – ні-

¹⁵ Архиепископ Антоний. Чей должен быть Константинополь? – Таганрог, 1916. – С. 5.

¹⁶ Шеремет В. Босфор, Россия и Турица в эпоху Первой мировой войны: по материалам военной разведки. – М., 1995. – С. 45.

які не українці, а “малороси” – частина російського народу, а їх мова – не більше, як “наречие”, діалект російської мови.

У російському суспільстві домінувало принципове невизнання факту існування українців як окремого народу. Південна Україна сприймалася як частина Російської держави не лише в суто правовому значенні (як визнана у міжнародно-правових актах частина імперії), а навіть як частина етнічної Росії. У нагоді стала теорія “триединого” російського народу, який начебто вийшов “з однієї колиски” і включав до свого складу великоросів, малоросів і білорусів. Покликанням Москви вважалося зібрати воедино ці частини колись “єдиного цілого” і поступово “стерти” відмінності між ними, які накопичилися за період “примусового роз’єднання”. Власне, це було одним з головних завдань російського “освоєння” Півдня України.

Що говорять експерти

Для успішної реалізації асиміляційних проєктів імперського режиму було вкрай необхідно, щоб ця легенда про “триєдиний народ” й необхідність асиміляції українців була сприйнята самими українцями – спочатку їх інтелектуальною елітою, а потім народом. Боротьба навколо цього питання почалася декілька століть тому і продовжується сьогодні. Українська інтелігенція твердо стояла і стоїть на позиції окремішності українського народу, його відмінності і від російського, і від польського.

Ще наприкінці XVIII ст., за часів Катерини II, на Лівобережній Україні була написана книга “Історія Русів”, яку вважають вершиною національно-політичної думки України тієї епохи. Анонімний автор проводить думку, що державне життя українського народу бере початок з часів створеної саме його предками – русами – Київської Русі. Руси жили на

слов'янських землях, “що лежать від ріки Дунаю до Чорного моря, до рік Стиру, Случі, Березини та Дінця й Сіви”. Окремо від русів, “кочували понад річкою Московою люди, котрі називалися москвитами та мосхами, і від чого згодом і царство їхнє дістало назву Московського і нарешті Російського”¹⁷. Чітко вказувалося, що руси і москвити – це різні племена. Це справді так: москвити – місцеві племена фінно-угорського походження – у свій час слов'янізовані, до створення Київської Русі не мали відношення.

Але ж Московське царство з часом одержало назву Російського. Автор “Історії Русів” описує, як Московія поступово “перевтілилася” в Росію: “Року 1547 Іван IV перейменував себе з князя на царя та самодержавця московського, і відтоді завше вже царство Московське і його володарів сею назвою титуловано з перейменуванням врешті царства Московського на Російське”, яке стало називатися “Великою Росією” на відміну від Русі Київської, якій залишилася назва “Мала Росія”, “Малоросія”¹⁸. Автор вкладає в уста Івана Мазепи звинувачення на адресу царату в перебранні (фактичному викраденні) москвитами собі легендарного імені русів з їх блискучою історією Київської Русі, до якої Москва не причетна: “Відомо ж бо, що колись ми були те, що тепер москвці: уряд, першість і сама назва Русь од нас до них перейшли. Але ми тепер у них, яко притча во язицїх!”¹⁹.

Ознайомившись з такою точкою зору, молодий російський історик Михайл Погодін на початку 1820-х років занотував у щоденнику: “Малороси називають себе справжніми росіянами (мається на увазі – потомками київських русів. – *Авт.*), решту – москалями. Москва була, отже, щось осібне,

¹⁷ Історія Русів. (Редакція і вступна стаття О. Оглоблина). – Нью-Йорк, 1956. – С. 8, 9.

¹⁸ Там само. – С. 12.

¹⁹ Там само. – С. 275.

окреме”²⁰. М. Погодіну дуже не сподобалася ця точка зору, і він став шукати аргументи, щоб спростувати її, будь-що довести великоруську “першість”. Він висунув гіпотезу про те, що корінне, “великоруське” населення Київської Русі в умовах монголо-татарського нашествия під загрозою тотального винищення нападниками відійшло на Північ, зокрема, і в район Москви. Саме так: *корінне населення Київської Русі він називав “великоруським”*. Таким чином, за Погодіним, київські переселенці-“великороси” оселилися на півночі в московських краях і продовжили там славні традиції Київської Русі. Таким чином, Москва перетворювалася у Великоросію – наступницю Києва з усією його блискучою історичною спадщиною. Що ж стосується України, то вона в результаті цього переселення на певний час запустила, поки на її територію з Карпат не прийшли “малороси” і не принесли сюди свою “малоруську” мову і культуру – “зіпсований” варіант великоруської. Справжня ж стародавня мова населення Київської Русі, себто “великоруська” мова, перейшла з Київщини на Московщину й там закорінилася.

Першим цю фантастичну гіпотезу розкритикував Михайло Максимович, відомий український історик, етнограф і мовознавець, деякий час ректор Київського університету. Вивчаючи документи, зокрема, етнографічні і лінгвістичні, він обґрунтував висновок, що зміни населення в Київській Русі в XIII–XIV ст. не було. Свої аргументи він виклав у статті “О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и население ее новопришлым народом” (1857 р.) й у циклі опублікованих листів до Погодіна. Автохтонним на території України з часів Київської Русі було й залишається українське населення з його давньою мовою, звичаями, народною тво-

²⁰ Барсуков Н. Жизнь и труды М. П. Погодина. – Кн. 1. – СПб., 1888. – С. 153-154.

рчістю, а не те “великоруське”, яке, начебто під загрозою винищення, змушене було відкочувати на Північ. Насправді, тотального винищення татарами населення Подніпров’я (як і жителів центральних районів сучасної Росії, які також стали об’єктом татарської навали) не було.

Відповідно, не було й заселення Наддніпрянщини жителями Карпат – “малоросами”. Все це легенда, яка не має історичних підстав. “Доказывать, что до нашествия Татарскаго на Киевъ не было Малороссійскаго народа на Руси Киевской, – для меня все равно, если бы доказывать, что до нашествия Польскаго на Москву не было Великороссійскаго народа на Руси Московской!”²¹, – писав М. Максимович. На прикладах з фольклору та “Слова про Ігорів похід” Максимович доводив, що українська мова цілком самостійна, а не зіпсоване російське “наречие”, як вважав його опонент М. Погодін. Українська мова зародилася у найдавніші часи, про що свідчать численні українізми у “Слові про Ігорів похід”, і самі українці є автохтонами на терені від Дунаю до Дону.

Спираючись на науково доведений факт автохтонності українців на території Наддніпрянщини, українська інтелектуальна еліта ХІХ–ХХ ст. розглядала питання про те, кому ж належить територія, яку Катерина ІІ називала Новоросією.

Почнемо з бачення майбутнього України, викладеного в проекті конституції республіки, підготовленої підпільним Кирило-Мефодіївським товариством (1846 р.). Мова йшла про майбутню слов’янську федеративну державу (“державу штатів”), яку планувалося створити на руїнах Російської і Австрійської імперій. Першим штатом в цій державі називалася “Україна з Чорномор’ям, Галичиною і Кримом”²². Південна

²¹ Максимович М. А. Собрание сочинений: В 3 т. – К., 2008. – Т. ІІІ. – С. 230.

²² Кирило-Мефодіївське товариство. Документи і матеріали: У 3 т. – К., 1990. – Т. І – С. 570.

Україна (з Кримом), таким чином, сприймалася як невід’ємна складова етнічної України.

Активним членом Кирило-Мефодіївського товариства був і відомий історик Микола Костомаров, який у своїй відомій статті “Дві руські народності”, надрукованій 1862 р., обґрунтував психологічну відмінність росіян і українців (“північноросів” і “південноросів”) – двох національних типів, з різною вдачею, світоглядом і громадським ідеалом. При цьому – і це важливо – мова не йде про те, хто “гірший”, а хто “кращий”. Йдеться про “іншість”, яка не має оціночного характеру.

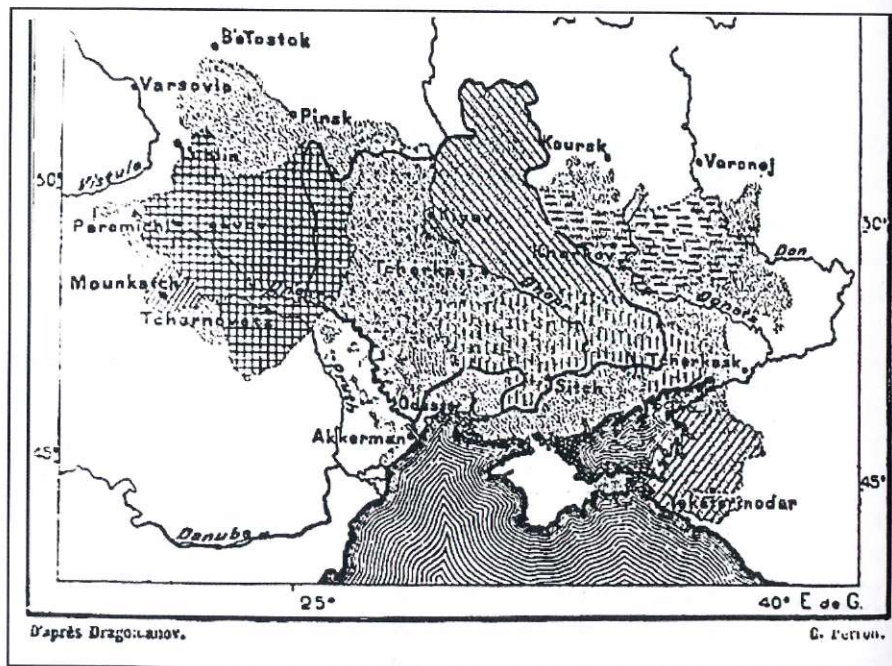
Особливості національного характеру обох народностей виявляли себе, за переконанням вченого, вже у часи давньоруської державності. Для південноруського суспільства, за висновками М. Костомарова, були властивими “розвиток особистого свавілля, свобода, невизначеність норм (...), не було нічого насильницького, нівелюючого; не було політики, не було холодного розрахунку, твердості на шляху до визначеної мети. Навпаки, великоросу притаманні рабська готовність підкоритись міцній самодержавній владі, прагнення дати міцність і формальність єдності своєї землі...”

“Що ж стосується сфери релігійного життя, то в ній великорос надає перевагу зовнішній стороні, букві Закону Божого; для малороса важливіше саме релігійне чуття, його менше захоплює сама форма церковної служби. Великорос байдужий до природи, не має нахилу до садів, розведення квітів; малорос любить садки, різними рослинами прикрашає своє подвір’я; епічна поезія у великороса прив’язана до матеріального інтересу; малоруська поезія пройнята м’якістю чуттів, у тому числі історична. В побуті малороси прихильні до простоти відносин між людьми”²³.

²³ Костомаров Н. Собрание сочинений: В 21 т. – СПб., 1903. – Т. І. – С. 35-43; Костомаров М. Дві руські народності / Пер. О. Кониського. Передне слово Д. Дорошенка. – Київ; Ляйпціг, б.р. – С. 4 (Цит. за: Макарчук С.А. Етнічна історія України. – К., 2008. – С. 68).

Ця думка “про дві народності”, доведена на підставі беззаперечних історичних, літературних і етнографічних матеріалів, українською гуманітарною спільнотою була сприйнята як своєрідна наукова класика. Вона доценту руйнувала офіційний великодержавний стереотип про “єдину і неподільну Росію”.

Лінію Кирило-Мефодіївського братства продовжив і розвинув видатний український вчений другої половини ХІХ ст. Михайло Драгоманов. Без будь-яких застережень він вважав Південну Україну частиною Великої України, населену українцями.

Карта України, підготовлена М. Драгомановим для французького підручника загальної географії (1885 р.)

у “Передньому слові до журналу “Громада” М. Драгоманов констатує: “Українська земля – там, де живуть такі самі мужики, як на козацькій Україні по Дніпру”. Про Північне Причорномор’я він пише: “Ми мали ті береги в часи уличів, тиверців і Тмутараканської Русі; ми відбили знову частину їх перед нападом турків у ХV ст. і мусили так чи сяк узяти їх потім”. Як бачимо, Київську Русь Драгоманов сприймає як витвір українського народу. Іван Лисяк-Рудницький називав Драгоманова “першим політичним публіцистом і ідеологом, який своїм зором дійсно охоплював цілісність українських земель від Кубанщини до Закарпаття”²⁴.

Один із класиків української історіографії ХІХ ст. Володимир Антонович у своїх працях, які ґрунтувалися на величезній кількості документів, також неодноразово торкався проблеми Південної України. Він стояв на позиції історичного права України “на новоросійські землі, так як саме українське населення колонізувало ці території”. В своїй праці “Про козацькі часи на Україні” він окреслює Запорожжя як спадкову українську територію: “Вони (козаки. – Авт.) займали територію між Бугом та системою Дону” (переводячи на сучасний поділ, це 3/4 Херсонської, вся Катеринославська і частина Таврійської губернії). Ці землі “запорожці уважали за свою власність”²⁵. Найголовнішим аргументом В. Антоновича щодо права українців на новоросійські землі є той факт, що саме вони їх колонізували. Він підкреслює, що “за 10 літ свого гетьманування Калнишевському (останньому гетьману Запорозької Січі. – Авт.) вдалося заселити кількадесят сіл”. Він зазначає, що всі поселенці були під протекторатом Запорожжя, а поселення мало сліди культурної коло-

²⁴ Лисяк-Рудницький І. Перша українська політична програма: “Переднє слово” до “Громади” Михайла Драгоманова // Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1. – С. 361.

²⁵ Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991. – С. 196, 200.

нізації: “Коли заведено в Росії земство, то його статистичні дослідження показали, що на Катеринославщині за часів Запоріжжя шкіл було втричі більше...”²⁶. Зазначимо, що це були українські школи. Наведених аргументів В. Антоновичу цілком достатньо, щоб вважати Південь складовою частиною етнічної України.

Одним з найпоширеніших учнів Володимира Антоновича був Дмитро Багалій, автор багатьох праць, присвячених історії Слобожанщини і Південної України. Він звернув увагу на роль Запорозької Січі в освоєнні степових земель Причорномор’я, докладно розглядав форми державної і поміщицької колонізації Півдня. Багалій у дослідженні “Колонизация Новороссийского края и первые шаги по пути культуры” (1889 р.) опублікував карту запорозьких земель, яка дає уявлення про ступінь заселення Південної України задовго до того, як колонізацією цієї території зайнявся російський уряд. В 1920 р. це дослідження було опубліковане українською мовою²⁷.

Особлива заслуга у вивченні Південної України, як регіону Великої України, належить Наталії Полонській-Василенко. Ще у молоді роки вона зацікавилася історією регіону. Вже на початку 1910-х років Полонська-Василенко мала погляди щодо Південної України, що не вписувалися в рамки офіційної російської історіографії. За консультацією молода дослідниця звернулася до В. Довнар-Запольського, але той порадив їй запитати катеринославських спеціалістів у цій справі – Дмитра Яворницького і Василя Біднова. У 1914 р. дослідниця вирушила до Катеринослава, щоб в’яснити у Яворницького, як вона писала пізніше, “незрозуміле питання”, яке виникло у неї під час вивчення

²⁶ Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991. – С. 200.

²⁷ Багалій Д.І. Заселення Південної України (Запорозжжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. – Харків, 1920. – 111 с.

матеріалів про Новоросію: “Я ніяк не могла зрозуміти, чому вона, країна, де було Запоріжжя, не вважається за Україну”. Яворницький не дав вичерпної відповіді на це питання. І справа, звичайно, не в непоінформованості відомого дослідника запорізького козацтва. Напевне, він просто остерігався вести відверту розмову на досить делікатну тему з мало-знайомою людиною. Відповідь Наталія одержала від іншого катеринославського історика Василя Біднова, який мав великий досвід вивчення Південної України, виявляв і публікував цінні документи з її історії. В результаті довготривалих бесід з ним, писала Полонська-Василенко, “в мене вже тоді сформувалося моє розуміння історії Південної України, яке не раз після того я висловлювала в працях; що Південна Україна була й залишалася Україною, частиною Великої України”²⁸.

Михайло Грушевський, найвидатніший український історик, у своїх працях також виходив з визнання українського характеру Півдня України. Він підкреслює, що запорозькі землі за останнього кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського інтенсивно заселялися землеробським, переважно українським, населенням і переставали бути пустельними. В “Ілюстрованій історії України”, яка багато разів перевидавалася, він зазначає, що точка зору, згідно з якою “в руках запорожців чорноморські простори лежать диким, незайманим степом, який ніколи не приносить користі”, не має ніяких підстав²⁹. Отже, на правах колонізації ці землі, на переконання М. Грушевського, належали запорожцям – українським козакам, а відтак – Україні.

Після поразки Української революції 1917–1922 рр., в умовах непу і відносної інтелектуальної свободи, яка його

²⁸ Полонська-Василенко Н. Моя наукова праця (війна, 1913-1916). (Уривок із спогадів) // Український історик. – 1983. – № 2-4. – С. 48.

²⁹ Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. – К., 1918. – С. 475.

супроводжувала, в історіографії стала стверджуватися ідея, яка ґрунтувалася на визнанні українського характеру Півдня. У 1922 р. з'явилася не типова для пізнішої радянської історіографії праця одеського дослідника Євгена Загоровського "Очерк истории Северного Причерноморья". Це систематизований виклад історії Південної України, пройнятий ідеєю прадавності українського етносу на цих землях, спадкоємності його державного розвитку від Київської Русі до Запорізької Січі. Визначаючи місце населення Південної України в історії українського народу, Загоровський вважав, що це був його авангард на берегах Чорного моря³⁰.

Особливе місце в наукових дослідженнях Є. Загоровського займала проблема колонізації Південної України. В працях, опублікованих у 1912–1926 рр., розкриваючи мету урядової політики заселення Південної України сербськими та іншими поселенцями, він показав, що "колонізація здійснювалася за рахунок земель, що належали запорожцям і раніше осілим тут селянам, які втекли від панської неволі, і призвела до поневолення України".

Ця ідея одержала потужну підтримку М. Грушевського, який в 20-ті рр., вже після повернення з еміграції, відновив вивчення українських регіонів. Планувалося видати збірник з історії Південної (Степової) або, як писав М. Грушевський, "Полудневої України". М. Грушевський чітко окреслює територію Південної, "Полудневої", України. Він сприймає її в єдності "Степової України і Чорноморсько-Азовського побережжя", включаючи до неї і Крим.

Як і його попередники, М. Грушевський історію Півдня розглядає в контексті загальної історії України і відкидає імперське сприйняття цього регіону як "Новоросії" – терито-

³⁰ Загоровский Е. Очерк истории Северного Причерноморья. – Одесса, 1922. – Ч. 1. – С. 59.

рії, відірваної від загальноукраїнських теренів. "Донедавна, та можна сказати, що ще й нині ще, – зазначає М. Грушевський, – "Новоросія" і "Україна" мисляться як поняття окремі, диспаратні, не зв'язані органічно"³¹. Вчений відкидає такий підхід як хибний.

З початку 30-х рр. відносна свобода в дослідженні історії Півдня України відходить у минуле, як і зникає зі сторінок наукових видань південноукраїнська тематика взагалі. Пауза тривала чверть століття. Вона завершилася лише після Другої світової війни, в 50-ті рр., коли південноукраїнська проблематика знову поновлюється. Українські автори цього періоду були дуже обережні, остерігаючись звинувачень в українському націоналізмі. Зокрема, відомий український історик В.О. Голобуцький у монографії "Черноморское казачество" (К., 1956) в традиційній для деяких дослідників того часу езоповій формі висловлював критичне ставлення до російської політики на Півдні, але, разом з тим, повторює домінуючу в російській історіографії XIX ст. офіційну точку зору про "повернення" в результаті російсько-турецьких воєн до складу Росії "исконно-русских земель" на Півдні³².

Питання національного складу переселенців, за рахунок яких формувалося південноукраїнське населення, українські дослідники цього часу обходили. Виняток становить хіба що стаття О. Коцієвського, присвячена селянській колонізації Півдня України, опублікованій 1960 р. Ось що він написав: "Основным источником заселения Южной Украины в первой трети XIX в., было, как и в предшествующий период, крестьянское переселенческое движение в результате

³¹ Грушевський М.С. Степ і море в історії України // Український історик. – 1991–1992. – Ч. 110–115. – Т. 28–29. – С. 58.

³² Голобуцький В. Черноморское казачество. – К., 1956. – С. 42; Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття. Аналіз джерел. – К., 2000. – С. 35–36.

бегства помещичьих и государственных крестьян из центральных губерний России и Украины”³³.

Як бачимо, на першому місці поставлено переселенців з далекої Росії, на другому – з сусідньої України. Це твердження суперечить фактам. Російські переселенці ніколи не були на першому місці за чисельністю серед новоселів Півдня. До речі, для виявлення істини у цьому питанні найбільше зробили російські радянські історики післявоєнного періоду.

Так, Олена Дружиніна, московський історик, автор цілого циклу досліджень з історії Південної України, в монографії “Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860 гг.”, опублікованій 1981 р., визнає очевидне – домінування українського етносу в регіоні. Саме українці були головною етнічною групою, яка заселяла Південь. І регіон О. Дружиніна називає Південною Україною, а не Новоросією. “Уже цього періоду (мається на увазі 1775–1800 рр. – *Авт.*) намітилося переважання українців у складі населення степового Півдня”³⁴, – пише О. Дружиніна.

Історію заселення Північного Причорномор’я вивчав у післявоєнні роки й інший відомий російський дослідник – В. Кабузан. У своїй монографії словосполучення “Південна Україна” він не використовує. При цьому, визнає факт домінування українців на Півдні до ліквідації Запорозької Січі Петром І. Але цей російський історик виходив з переконання, що після Полтавської битви 1708 р., коли запорозькі козаки відійшли в межі Кримського ханства, Запоріжжя остаточно запустіло, а заселятися стало після остаточного приєднання Півдня до Росії. Північне Причорномор’я він називає

³³ Коциевский А. С. Крестьянская колонизация Южной Украины в первой трети XIX в. // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – Сб. VI. – М., 1965. – С. 120.

³⁴ Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860 гг. – М., 1981. – С. 3.

ває Новоросією. Його книга має промовисту назву: “Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX вв. (1719–1859 гг.)”³⁵. Інколи для позначення регіону він використовує і словосполучення “Північне Причорномор’я” і жодного разу – “Південна Україна”. Але важливіше інше – на підставі численних статистичних даних він констатує: етнічні українці серед новоселів переважали. “Подавляющая часть новоселов прибыла из прилегающих губерний Левобережной Украины (Полтавской и Черниговской)”,³⁶ – пише він.

Таким чином, і в умовах царської влади, і радянського режиму було достатньо інформації, щоб розібратися в імперській антиукраїнській спрямованості проекту “Новоросія”.

Хто підтримував “новоросійську” ідею

Попри все, частина освіченого суспільства в Україні перебувала в полоні російського інформаційного поля і не сприймала реалії життя. “Штучна назва “Новоросія” поширилася..., і цю аберрацію – ніби країна “Запорозьких Вольностей” є Росією, а не Україною, твердо засвоїли і сучасники, і нащадки, і адміністрація, і історики...”³⁷, – писала Н. Полонська-Василенко.

Саме на це була спрямована політика царизму в Україні: переконати населення, особливо українців, що колишні запорозькі і слобожанські землі “є Росією, а не Україною”. Дмитро Багалій, в історіографічному вступі до “Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті” пояснював

³⁵ Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX вв. (1719–1859 гг.). – М., 1976. – 307 с.

³⁶ Там само. – С. 4.

³⁷ Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 2: Від половини XVII ст. до 1923 р. – Мюнхен, 1978. – С. 276.

прагнення російської влади утвердити назву “Новоросія”, щоб “знищити навіть пам’ять про те, що це була раніше суто українська територія”³⁸. Сучасник писав 1904 р.: “Цензура забороняє українцям називати свій народ своїм іменем, а велить усюди уживати “руський” – а з великої протекції – “южно-русский”, або “малорусский”³⁹.

Але при цьому національний склад України кардинально не змінювався. Це показують дані усіх обстежень і демографічних переписів, які проводилися останні 200 років. Населення у переважній більшості своїй залишилося українським. Не перетворювалися ні в росіян, ні в міфічних “новоросів” південноукраїнські євреї, поляки, греки, болгары чи німці. Процес асиміляції, звичайно, відбувався, але національне осердя у кожного залишалось своє. Це стосується і села, і міста.

На яких же соціальних верствах населення трималася “новоросійська” ідея в регіоні? Головним чином на міському населенні Південної України і Донбасу – чиновниках, інтелігенції, робітниках, буржуазії, військових тощо. І хоча міське населення напередодні революції 1917 р. становило лише чверть загальної кількості жителів регіону, його вплив на життя був визначальним.

Історично склалося так, що складаючи більшість мешканців Півдня і Сходу, українці не спромоглися належним чином інтегруватися в міське населення Півдня. Традиційна орієнтація українців на сільське господарство зумовила їх повільне – особливо в XIX ст. – включення в промисловість і торгівлю, які бурхливо розвивалися в Південній Україні в

другій половині XIX ст. Про це свідчать численні факти, зокрема дані Всеросійського перепису населення 1897 р. (див. табл. 3).

Таблиця 3. Національний склад міського населення України в 1897 р.⁴⁰

Національність	Південь України (3 губернії) у % до підсумку	Вся Україна (9 губерній) у % до підсумку
Українці	17,5	30,5
Росіяни	45,1	34,5
Євреї	25,2	27,0
Поляки	2,6	3,0
Німці	1,5	1,0
Інші	8,1	4,0
Всього	100,0	100,0

Статистика перепису показує, що слабка представленість у міському населенні корінного етносу в південному регіоні проявлялася просто-таки драматично. Якщо у цілому в містах України українці були на другому місці, поступаючись лише росіянам, то на Півдні вони опинилися на третьому місці, далеко відстаючи від росіян і євреїв. Характерно, що представництво українців у містах зменшувалося пропорційно мірі індустріалізованості регіону. Лише у слабо індустріалізованих містах Лівобережжя (колишня Гетьманщина) вони були у більшості. Однак і тут у головних промислових центрах – Харкові і Кременчуці українців було відповідно 26 і 30%. Але дані таблиці 2 свідчать також, що і росіяни в південноукраїнських містах не становили абсолютної більшості (інша справа, що в місті домінувало російськомовне культурне середовище, що російська мова використовувалася в

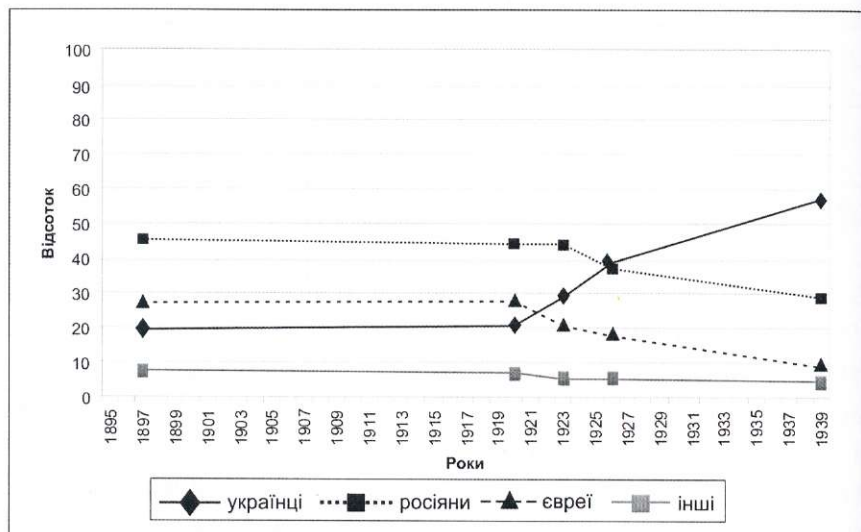
³⁸ Багалій Д.І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. – Харків, 1928. – Т. 1: Історіографічний вступ і доба натурального господарства. – С. 64.

³⁹ Наконечний Є. Украдене ім’я (Історична необхідність) // <http://exlibris.org.ua/nakonечny/r17.html>

⁴⁰ Статистика Украины. Население Украины по данным переписи 1920 года. Серия “Демография”. – Т. 1. – Вып.2. – Харків, 1923. – С. 12.

установах, торгівлі, промисловості, церкві, що посилювалася русифікація українців). Разом з тим, слід враховувати, що національний склад міського населення змінювався. Українці поступово втягувалися в міські сфери життя.

Динаміка змін частки представників окремих національностей у складі міського населення Півдня України (за даними переписів населення 1897, 1920, 1923, 1926, 1939 рр.)

Цей процес посилювався на початку ХХ ст., а в радянські часи взагалі набув бурхливого характеру. Наприкінці 30-х рр. ХХ ст. українці в міському населенні Південної України переважали абсолютно. Це було прямим наслідком індустріалізації, яка супроводжувалася інтенсивною соціальною мобілізацією, урбанізацією Південної України і Донбасу. Наведена вище діаграма переконливо свідчить про це⁴¹.

⁴¹ Овчаренко Д.В. Українці у національній структурі міст Півдня України: за даними переписів населення України 1920-1926 рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2010. – Вип. XXVIII. – С. 218.

Таким чином, ніяких кардинальних змін, які б поставили під сумнів кількісне домінування українців на Півдні і Сході України в ХVIII–ХІХ ст. не відбулося. Українці в регіоні весь цей час переважали абсолютно. І це було найбільшою невдачею імперії в реалізації “новоросійського” проекту, незалежно від того, визнавали в Росії українців з їх мовою і культурою окремим народом, чи ні.

Як Південь об'єднав Україну

Поки в Росії ламали голову над “новоросійським” проектом, капіталістична модернізація викликала до життя цілком несподівані процеси: Лівобережжя, Правобережжя, Слобожанщина і Південь, які ще на початку ХІХ ст. були конгломератом розрізаних історико-географічних територій з їхніми етнічними і соціально-економічними особливостями, стали зливатися в єдиний національно-господарський організм України⁴². Це був надзвичайно важливий процес. Він готував економічні передумови незалежності. При цьому південний регіон у процесі створення “спільної економіки” України відіграв особливу роль.

Південь увійшов у ХХ століття найрозвинутішим регіоном України. На землях Півдня України сформувалися такі великі промислові центри загальноімперського значення, як Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізрудний і Нікопольський марганцевий басейни.

Цей регіон з його чорноморсько-азовськими портами, транспортною інфраструктурою і логістикою кардинально змінив напрямки товаропотоків України, які до останньої чверті ХVIII ст. були різноспрямованими: Правобережна

⁴² Оглоблин О. Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року) // Студії з історії України: Статті і джерельні дослідження. – Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995. – С. 51.

Україна економічно орієнтувалася на Польщу, а Слобожанщина і Гетьманщина – на Росію. Це розривало Україну по Дніпру на дві частини. Після того як були обладнані азовські та чорноморські пристані, торгівля з обох берегів Дніпра – а це величезні потоки хліба, які зробили Україну “житницею Європи”, і український цукор – розпочала переорієнтування на Південь.

Питання про роль південноукраїнських залізничних і морських комунікацій в історії України XIX – початку XX ст. заслуговує особливої уваги. Адже через південні порти Україна, її економіка, виробники і споживачі включалися в міжнародний розподіл праці. Наслідки цього явища були надзвичайно важливими. Історики й економісти ще у дореволюційні роки установили, що український зв'язок із Заходом, відображений обсягом товарообігу, був міцнішим ніж з російськими губерніями⁴³. По суті, торгівля через чорноморсько-азовські порти “наближала” Україну до Західної Європи і “дистанціювала” від Росії. Робилося це, як правило, не українськими руками (промисловість і торгівля України були в руках росіян, євреїв, іноземців) але, безперечно, в інтересах економічного розвитку України.

Портові міста Півдня були свого роду “українськими вікнами” в Європу. З Півдня по всій Україні поширювалися не лише європейські товари. Не меншого значення мала інформація про економічне і політичне життя в розвинутих демократичних країнах Заходу, спосіб життя західних європейців, їхню культуру. Усе це було додатковим поштовхом до модернізації регіону, формування у населення новітніх поглядів на економічне і суспільно-політичне життя.

Така ситуація склалася всупереч урядовій політиці й інтересам російського капіталу. М. Грушевський у 1918 р. пи-

сав, що “російська торговельна і митна політика приложила всі старання, щоб розірвати і зруйнувати торговельні зв'язки України з її історично сформованими західними ринками, ...щоб знищити українську торгівлю і притягнути Україну економічно до Півночі, до великоруських центрів – Петербурга і Москви”⁴⁴. Однак, попри всі зусилля, вирішити це питання імперія на свою користь була не в змозі. Чорноморсько-азовські та балтійські порти вели гостру конкуренцію за контроль над експортом хліба. Незважаючи на підтримку царським урядом північних портів, вони поступалися південним за обсягами перевезень.

Це сприяло тому, що роз'єднані століттями землі України стали перетворюватися в об'єднаний народногосподарський організм і модернізувалися із засвоєнням західних стандартів. Таким чином, Південь став потужним чинником господарської інтеграції українських земель. Разом із тим, розширення зв'язків з країнами Заходу ослаблювало російський економічний вплив на Півдні. Як влучно зазначав І. Лисяк-Рудницький, “Південь став економічним центром тяжіння новітньої України”⁴⁵. Причому істотні відмінності, які раніше існували між ним і рештою регіонів Наддніпрянської України, поступово зникали.

Південь перетворювався в інтегральну частину українського національно-територіального простору. Більшість його населення вважали себе українцями, що продемонстрував перепис 1897 р. Як у всіх інших регіонах України, капіталістична модернізація Півдня сприяла інтенсивній соціальній мобілізації, кардинальному оновленню соціальної

⁴⁴ Грушевський М.С. На порозі нової України: Гадки і мрії (Репринтне видання 1918 р.). – К., 1991. – С. 16.

⁴⁵ Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1. – С. 145–171.

⁴³ Остапенко С. Економічна географія України. – К., 1920. – С. 196.

структури, відродженню культури, розгортанню національно-визвольного руху українського народу.

Таким чином, Новоросія, яка задумувалася з метою створення для Російської імперії додаткової опори на Півдні, насправді стала важливим регіоном України, який стимулював визрівання умов для її перетворення в незалежну державу.

Початок Української революції

Після Лютневої революції 1917 р. в Росії розгорнувся національно-визвольний рух залежних народів, які вимагали відновлення своїх суверенних прав. Національне піднесення охопило всю Україну, у тому числі її південноукраїнський регіон з Донбасом і Слобожанщину. Південь став одним із важливих ареалів Української революції, метою якої було створення суверенної соборної України. Після Лютневої революції у регіоні розгорнули діяльність усі українські національні партії. Вони виступали за надання автономії Україні, перебудову Росії на федеративних засадах і глибокі соціально-економічні перетворення. До складу Української Центральної Ради, яка очолювала державотворчий процес, увійшли представники від усіх південноукраїнських губерній⁴⁶.

Важливою подією в житті Катеринославщини був український губерніяльний з'їзд, що проходив 21–22 травня 1917 р. У роботі з'їзду брали участь 435 делегатів, які представляли різні соціальні групи населення і різні території, у т. ч. Донбас. Вони виступили за республіканський устрій у Росії, національно-територіальну автономію України, фор-

мування українських військових підрозділів, українізацію армії та Чорноморського флоту, безкоштовне навчання українською мовою у всіх школах України. Аналогічні події відбувалися і на Херсонщині. В середині квітня в Одесі відбулося українське віче, яке виступило за надання територіальної автономії Україні в межах етнографічної більшості українського населення з цілковитим забезпеченням прав інших національностей, включення Херсонщини в межі майбутньої автономної України як краю, що був “передвічне українським”⁴⁷.

Подібні процеси розвивалися у Таврійській губернії. 12–13 серпня 1917 р. у м. Сімферополі зібрався перший з'їзд представників українських організацій губернії. Свідок подій В. Сильченко у “Листі про стан українського руху у Таврії”, опублікованому у газеті “Нова Рада”, так описує свої враження: “З докладів з місць виявилось, що не тільки в північних повітах, де більшість населення українці, свідомість наших людей шириться, а навіть скрізь по побережжю Криму засновані українські громади... Досить того, що майже уся Таврія усіяна українськими гуртками. Наше слово лунає скрізь. Хоч і роблять йому навкруги перешкоди, але кожна праця організацій примушує ворогів рахуватись з українцями”⁴⁸. На з'їзді була прийнята постанова, що містила протест проти політики Тимчасового уряду щодо України та підтримку курсу Центральної Ради на скликання Всеукраїнських Установчих зборів в етнографічних межах.

З вимогою українського суверенітету висловлювалися численні селянські з'їзди Півдня.

Посилення українського національно-визвольного руху на Півдні яскраво проявилось в розгортанні процесу

⁴⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. – Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К., 1996. – С. 64.

⁴⁷ Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923. – Т. 1. – Ужгород, 1932. – С. 63.

⁴⁸ Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: Док. і матеріали. – К., 2003. – С. 681.

українізації армії. Уже 3–4 квітня 1917 р. в Одесі відбулися збори воїнів-українців місцевого гарнізону, які для керівництва українським військовим рухом обрали Одеську українську військову раду. Навколо неї об'єдналися 45 військових частин Одеського округу і Чорноморського флоту. Для організації запропонували назву “Одеський український військовий Кіш”. Головою Одеської української військової ради було обрано військового лікаря І. Луценка⁴⁹. Помітним успіхом українського руху було формування у липні-серпні 1917 р. Першого Гайдамацького куреня під командуванням осавула В. Сахна-Устимовича, що дислокувався під Одесою⁵⁰. Досить активною була українська діяльність у військових частинах, розміщених у Херсоні, Миколаєві та інших містах Херсонської губернії.

Факти свідчать, що в аналогічному напрямку розвивалися процеси на Катеринославщині. Тут вже 11 березня 1917 р. українські політичні сили висунули вимогу організації “українських легіонів”. Під жовто-блакитними стягами відправлялися з Катеринослава військові частини на фронт⁵¹. Яскравим свідченням пробудження національної свідомості було формування в регіоні загонів Вільного Козацтва. Козацькі загони виникли у Миколаєві, Херсоні та інших містах регіону. Перший Хортицький курінь м. Олександрівська мав назву “Вільне Козацтво Робітників і Селян”⁵². Робітниками

⁴⁹ Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: Док. і матеріали. – К., 2003. – С. 259-260.

⁵⁰ Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917–1918 рр. Утворення та боротьба за державу. – Львів, 1997. – С. 80.

⁵¹ Гвоздик В.С. Відродження військових традицій запорозького козацтва на Півдні України в 1917 р. // Запорізьке козацтво в пам'ятках історії і культури. Матеріали науково-практичної конференції. Запоріжжя, 2–4 жовтня 1997 р. – Запоріжжя, 1997. – С. 222.

⁵² Державний архів Запорізької області. – Ф. 2030. – Оп. 2. – Спр. 580. – Арк. 20.

Олександрівських Південних Залізничних майстерень було засновано також курінь “Січ”⁵³.

Перелік прикладів активної участі південноукраїнського населення в українському національному русі можна продовжувати. Зрештою, на тему розвитку національного руху на Півдні України в 1917 р. вже виконано багато історичних досліджень, у яких ці приклади узагальнені і які неупереджений читач не може ігнорувати. Дослідження дають підстави стверджувати, що національний рух у трьох південних (Катеринославській, Херсонській і Таврійській) і у слобожанській (Харківській) губерніях під час революції 1917 р. набув масового характеру. Більшість населення підтримувала ідею відродження української державності й у тій чи іншій формі (своєю участю в національних мітингах і демонстраціях, роботою в національних партіях, культурно-освітніх та громадсько-політичних організаціях, українізованих частинах армії, Вільного козацтва, особистою підтримкою українських списків на різноманітних виборах) демонструвала це.

Росія анексує Новоросію і Слобожанщину

Але після Лютневої революції виявилось, що для російського демократичного суспільства бурхливий спалах національно-визвольного руху, який охопив національні регіони колишньої імперії, став цілком несподіваним. Ні в Тимчасовому уряді, ні серед політичних партій в Петрограді не знайшлося сил, здатних адекватно оцінити ситуацію в країні.

Росія стояла перед перспективою втрати свого впливу на українські землі. В цих умовах набула нового дихання

⁵³ Державний архів Запорізької області. – Ф. 2030. – Оп. 2. – Спр. 44. – Арк. 10.

дискусія про те, хто має більше прав на історичний регіон, який Росія вважала Новоросією, а в українському середовищі сприймався як Південна (Степова) і Слобідська Україна. Дискусія щодо цього регіону в умовах революції охопила різні політичні та національні групи суспільства. Вона стала важливим фактором політичної боротьби в Україні.

Стосовно Півдня і Слобожанщини Тимчасовий уряд проводив політику, яка істотно відрізнялася від його політичного курсу щодо решти України.

Показовою щодо цього є “Тимчасова інструкція” Тимчасового уряду для Генерального Секретаріату від 4 серпня 1917 р. Цей документ був прийнятий в контексті подій, що розгорталися після прийняття Центральною Радою II Універсалу.

Як відомо, між 3 липня (II Універсал Центральної Ради) і 4 серпня (“Тимчасова інструкція” Тимчасового уряду) відбулися істотні події, які змінили диспозицію в українсько-російських відносинах. На початку липня Тимчасовий уряд перебував у стані глибокої кризи, і можливості його тиску на Україну були обмеженими. Але через місяць ситуація змінилася: позиції Тимчасового уряду зміцніли, а його головні політичні противники, у тому числі й Центральна Рада, змушені були перейти до оборони. Саме в цих умовах найбільш точно проявилися справжні, а не декларовані наміри російського центру. У загальному вигляді вони зводилися до готовності поступитися Центральній Раді щонайменшим, другорядним і залишити за собою можливість повернути все до попереднього стану.

Це і продемонструвала “Тимчасова інструкція”, якою звужені і тимчасові повноваження Генерального Секретаріату Центральної Ради поширювалися не на всю Україну, а лише на її частину: “Повноваження Генерального Секретаріату поширюються на губернії: Київську, Волинську, Поділь-

ську, Полтавську і Чернігівську, за винятком повітів Мглинського, Суражського, Стародубського і Новозибківського...”.

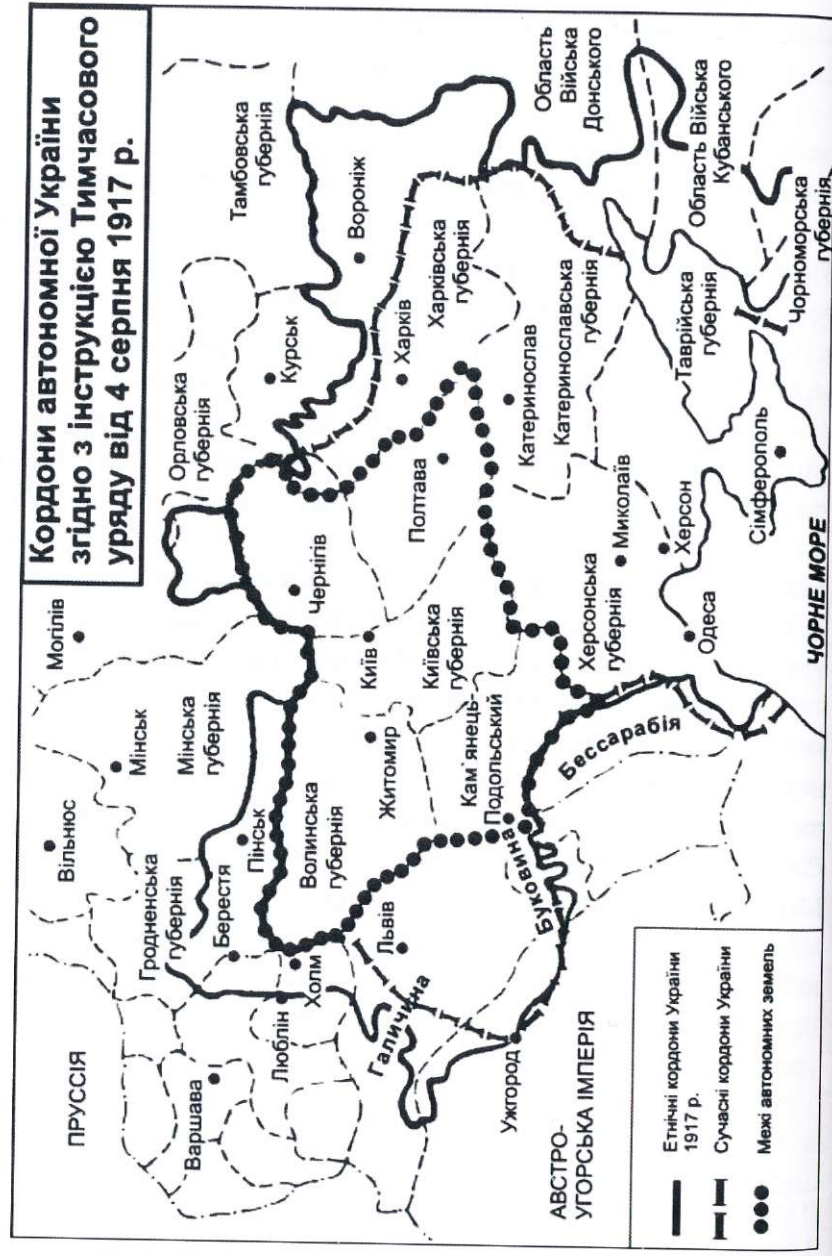
Таким чином, поза всяким впливом Центральної Ради залишалася більша частина України: Харківська, Катеринославська, Таврійська і Херсонська і частина Чернігівської губерній. Правда, в “Інструкції” зазначалося, що повноваження Генерального Секретаріату можуть бути поширені й “на інші губернії чи частини їх у випадках, коли утворені в цих губерніях на основі постанови Тимчасового уряду земські установи висловляться за бажаність такого поширення”⁵⁴.

Науковці робили спробу відтворити логіку думок авторів “Інструкції” Тимчасового уряду. Відомий історик українського права О. Юрченко з приводу висновку петроградських юристів пише: “Україна виділялась як окрема адміністративна територія, її межі звужувалися до п’яти губерній колишньої Гетьманщини, а потім “Малоросійського намісництва” й колишнього Південно-Західного краю.

В основному це були межі “Війська Запорозького” (з невеликим відхилом в той чи інший бік) під час його договору з Москвою 1654 року”⁵⁵. У цьому ж контексті оцінюється і факт вилучення із сфери “повноважень” Генерального Секретаріату чотирьох повітів Чернігівської губернії – Мглинського, Суражського, Стародубського й Новозибківського. (Зазначимо, що коли мова йде про “Військо Запорозьке”, то мається на увазі офіційна назва тодішньої України Богдана Хмельницького під час її переговорів з царським урядом).

⁵⁴ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – К., 1996. – Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. – С. 214.

⁵⁵ Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правовому аспекті. – Мюнхен, 1971. – С. 83.

Очевидно, посилання на історію українсько-російських відносин в політиці петроградських міністрів мали формальне і другорядне значення. Головне в іншому – у прагненні залишити під прямим управлінням Росії за будь-яких обставин індустриальний Донбас, Криворіжжя, стратегічно важливі південноукраїнські порти. Ці землі були заселені переважно українцями, які становили від 2/3 до 3/4 місцевої людності. Саме як українці вони поводитися в 1917 р., підтримуючи українські політичні партії та громадсько-політичні об'єднання. На виборах до Всеросійських і Українських Установчих зборів, які були вільними (на виборах були представлені альтернативні проросійські і національні політичні сили), за українські політичні партії голосувала абсолютна більшість населення. Мешканці цих земель ніяк не відділяли себе від жителів, наприклад, Полтавщини, Київщини чи Поділля.

Насправді, проблема не в українсько-російських домовленостях XVII ст. У своєму виступі в Центральній Раді 6 серпня В. Винниченко повідомив, що юридична комісія Тимчасового уряду, призначена для розгляду представленого Центральною Радою Статуту Генерального Секретаріату, “зразу ж поставилася до статуту дуже вороже і стала чіплятись до кожного слова”. Зокрема, члени комісії заявили, що між іншим Катеринославщина нібито не хоче приєднуватись до автономної України. Але невдовзі до Петрограда прибув урядовий комісар Катеринославської губернії, який повідомив, що загальногубернський з'їзд постановив визнати Центральну Раду своїм урядом і асигнував їй кошти. Та ця звістка не справила особливого впливу на позицію членів комісії. Вони, зазначає В. Винниченко, “стали викручуватися іншими способами і гнути своє”. Член комісії, кадет професор Б. Нольде, який вважався одним із найавторитетніших спеціалістів з міжнародного права, висунув, зокрема, пропо-

зицію, щоб “територія автономної України була визначена «волевиявленням» місцевої людності”.

Пізніше у своїх споминах (1923 р.) лідер кадетів П. Мілюков писав, що “Інструкція” від 4 серпня 1917 р. була найбільшою поступкою, на яку вважали можливим йти міністри Тимчасового уряду⁵⁶. Голова уряду Центральної Ради В. Винниченко у книзі “Відродження нації” (1920 р.) так формулював українське бачення рішення петроградських міністрів: “Вимірюючи територію майбутньої автономії України, вони торкнулись Чорного моря, Одеси, Донецького району, Катеринославщини, Херсонщини, Харківщини. І тут, від однієї уяви, що донецький і херсонський вугілля, що катеринославське залізо, що харківська індустрія одніметься в них, вони до того захвилювалися, що забули про свою професорську мантию, про свою науку, про високі Установчі Збори, почали вимахувати руками, розхристались і виявили всю суть свого руського гладкого, жадного націоналізму. О, ні в якому разі вони не могли признати автономії. Київщину, Полтавщину, Поділля, ну, хай ще Волинь, ну, та хай уже й Чернігівщину, це вони могли ще визнати українським. Але Одеса з Чорним морем, з портом, зі шляхом до знаменитих Дарданелл, до Європи? Але Харківщина, Таврія, Катеринославщина, Херсонщина? Та які ж вони українські? Це – Новоросія, а не Малоросія, не Україна. Там і населення в більшості не українське, то, словом, – руський край?”⁵⁷.

На підтвердження слів В. Винниченка слід навести цитату з подання одного з найвпливовіших олігархів Донбасу під назвою “Доповідна записка М. фон Дітмара Тимчасовому уряду”. Автор документа різко заперечував проти включення до складу автономної України Катеринославської, Таврійсь-

кої, Херсонської та Харківської губерній. Для нього було цілком недопустимим, щоб вугільна й металургійна промисловість були передані “провінційній автономії”⁵⁸.

Таким чином, дії Тимчасового уряду були спрямовані на дезінтеграцію України, розчленування території та роз’єднання її народу. Своєю “Інструкцією” Петроград недвозначно заявив Україні, чого буде коштувати їй подальше наполягання на національно-державному самовизначенні, прагненні побудувати власну державу.

Українська відповідь Петрограду

Дії Тимчасового уряду викликали хвилю незадоволення населення південноукраїнського регіону – тих самих “новоросів”, які ніяк не хотіли виділятися з автономної України і “вливатися” в Росію. У серпні 1917 р. на адресу Центральної Ради надійшли сотні телеграм із резолюціями зборів і мітингів, які засуджували політику Тимчасового уряду і його “Інструкцію”. Голова Генерального Секретаріату В. Винниченко так описав революціонізуючу роль обмежень, накладених Тимчасовим урядом: “...Вони об’єднували, ці обмеження, гуртували соборну Україну. До Інструкції “окраїни” (Таврія, Харківщина, почасти Катеринославщина), будучи віддаленими від центру національного руху, виявляли відносно малу національну активність. Інструкція ж, одрізавши їх від усього національного тіла, зразу вдмухнула гаряче почуття спільності інтересів, чуття образи, гніву, обурення.

“Окраїни” заворушилися, захвилювалися, стали тягнутися до автономної України. Розбурхане національне чуття

⁵⁶ Мілюков П. История русской революции. – София, 1923. – Вып. II. – С. 36.

⁵⁷ Винниченко В. Відродження нації. – Київ; Відень, 1920. – Ч. I. – С. 167–168.

⁵⁸ Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали / В.Ф. Верстюк та ін. (упоряд.) – К., 2003. – С. 594, 596.

стало кристалізуватись і формуватись у виразні домагання. З усіх кінців України сипалися протести проти поділу єдиного тіла. Клич єдиної, неподільної України залунав по всій українській землі, єднав усіх, збирав до одного цілого навіть ті елементи, які до того були байдужими до українського відродження. Інструкція прислужилась до зміцнення й об'єднання національної свідомості краще, ніж сотні агітаторів"⁵⁹. Аналогії з 2014 р. напрошуються.

А ось реакція на "Інструкцію" Тимчасового уряду в Олександрівську (нинішнє Запоріжжя): "Об'єднане засідання представників організацій Олександрівська на Катеринославщині, партії соціалістів-революціонерів, соціал-демократів, залізничних товариств, Січі "Хортиця" і товариства "Просвіта", обміркувавши інструкцію Тимчасового уряду Генеральному секретаріатові, гостро засуджує політику буржуазних членів уряду в українській справі, протестує проти звуження компетенції Генерального секретаріату шляхом несправедливого обмеження автономії України й рішуче заявляє, що всіма силами підтримуватиме раду в її боротьбі за втілення в життя конституції України, розробленої Центральною Радою"⁶⁰.

Такі настрої посилювалися восени 1917 р. Херсонський повітовий селянський з'їзд, який відбувся 21–22 вересня 1917 р., протестував проти поділу України і вимагав "приєднання Херсонщини, як неоддільної частини України, до тієї землі, на яку поширюється влада Центральної Ради та її Генерального Секретаріату"⁶¹. Делегати 1-го Олександрійсько-

⁵⁹ Винниченко В. Відродження нації. – Київ; Відень, 1920 (Репринтне відтворення видання 1920 року. – К., 1990). – Ч. I. – С. 167–168.

⁶⁰ Робітнича газета. – 1917. – 12 серпня.

⁶¹ Соборність України. У 2 кн. / І.Л. Гошуляк, І.І. Дробот, В.В. Кривошея та ін.; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 2000. – Кн. 1: Від зародження ідеї до першої спроби реалізації. – С. 80.

го повітового селянського з'їзду, скликаного 8 жовтня 1917 р., вимагали "негайного приєднання Херсонщини до УНР" і визнали Центральну Раду і Генеральний Секретаріат "єдиним найвищим демократичним органом усієї України"⁶².

Подібні настрої були характерні і для українського населення тих губерній України, на які поширювалася юрисдикція Центральної Ради. Другий Київський губернський національний з'їзд, який відбувся 19–20 серпня 1917 р., закликав Центральну Раду взяти владу в Україні до своїх рук і висловив рішучий протест проти поділу України і обмеження повноважень Генерального Секретаріату"⁶³. Вимоги розширити компетенцію Центральної Ради на всі українські землі постійно звучали на її засіданнях. Наприклад, 9 вересня 1917 р. член Ради від Всеукраїнської ради військових депутатів С. Березняк, серед іншого, вимагав "включити в компетенцію Генерального секретаріату Катеринославську, Харківську, Херсонську і Таврійську губернії, крім Криму, установивши для більш точного розмежування принцип референдуму"⁶⁴.

Характерно, що деструктивна позиція Тимчасового уряду щодо територіальних рамок автономії України не змінилася до петроградського жовтневого перевороту 1917 р. Непоступливість уряду в національному питанні була одним з факторів, який ослаблював його позиції і, таким чином, наближав крах. Цей переворот знаменував собою початок зовсім іншого етапу в історії Росії й народів, що перебували в полі її політичного тяжіння.

⁶² Известия Александрійского уездного земства. – 1917. – 15 ноября.

⁶³ Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали / В.Ф. Верстюк та ін. (упоряд.). – К., 2003. – С. 80.

⁶⁴ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – К., 1996. – Т. 1. – 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К., 1996. – С. 282.

Українська Центральна Рада відреагувала на прихід більшовиків до влади досить оперативно. У Відозві крайового комітету по охороні революції на Україні при Центральній Раді від 27 жовтня 1917 р. оголошувалося, що його влада поширюється на “всі дев’ять губерній”, у тому числі Херсонську, Катеринославську і Таврійську⁶⁵.

Таким чином, період Центральної Ради супроводжувався інтенсивною інтеграцією Півдня в єдиній Україні. Переважна більшість населення регіону не сприйняла політики Тимчасового уряду та виявила бажання бачити свій край складовою частиною єдиної України.

Більшовицький сепаратизм в 1917 р.

Більшовики Росії, очоловані Леніним, критикували всі аспекти діяльності царського, а потім і Тимчасового уряду, у тому числі і політику з національного питання. Вони проголошували гасло права націй на самовизначення, аж до відокремлення. Але це гасло мало суто популістський характер. “Пункт нашої програми про право націй на самовизначення аж до відокремлення залишався голим гаслом”⁶⁶, – визнавала відома більшовичка Євгенія Бош. Це впливало з усієї попередньої діяльності більшовиків, які до літа 1918 р. не мали свого партійного центру в Україні і керувалися вказівками ЦК з Петрограда. Україну вони не сприймали як щось ціле, єдине і мислили загальноросійськими і регіональними категоріями. “Донецько-Криворізький регіон”, “Південь” чи “Новоросія” вважалися невід’ємними складовими частинами Росії. Це суто імперське мислення і його витоки стануть зро-

⁶⁵ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – К., 1996. – Т. 1. – 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К., 1996. – С. 365.

⁶⁶ Бош Е. Год борьбы. (2-е изд.). – К., 1990. – С. 77.

зумілішими, якщо врахувати, що серед більшовиків України майже не було представників титульної нації. Вони рекрутувалися, головним чином, за рахунок росіян, євреїв та інших несільських національних груп населення України. “Наше положення тут ускладнюється тим, що ми представляємо партію великоросів”⁶⁷, – відкрито заявили більшовики на своєму обласному з’їзді у Києві в грудні 1917 р.

Для “внутріпартійного користування” більшовики використовували ідею недоцільності відокремлення окремих народів від Росії та переваги великої унітарної багатонаціональної соціалістичної республіки. Вважалося, що для створення такого державного організму “визріли” необхідні економічні та соціально-політичні передумови. Створенню унітарної загальноросійської соціалістичної республіки і була підпорядкована діяльність більшовиків, у тому числі і в Україні.

Все це привело до того, що після захоплення влади в Петрограді, більшовики стосовно України на ділі продовжували політику Тимчасового уряду. Зокрема, Раднарком Росії на чолі з Леніним не визнав поширення юрисдикції Центральної Ради на Харківщину, Катеринославщину і Таврію (тобто ті території, які Тимчасовий уряд свого часу відмовлявся включити до складу автономної України). Про це, зокрема, свідчить розмова 17 листопада 1917 р. Людвіга Бернгейма (псевдонім – С. Бакинський), одного із членів Південно-Західного обкому РСДРП(б), із Й. Сталіним – наркомом з національних справ Радянської Росії, членом більшовицького ЦК. Сталін звинувачував Раду в тому, що вона “зверху приєднує до себе все нові і нові губернії, не питаючи населення цих губерній, чи хоче воно увійти до складу України”. Цю

⁶⁷ Старух О.В. Український трикутник: унітаристи, самостійники, федералісти // Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення). – Запоріжжя, 1998. – С. 72.

політику Сталін називав “анексію нових губерній” Радою. В іншому номері від 7 грудня “Правда” інформувала своїх читачів про насильницьке, без згоди населення, захоплення Центральною Радою Донецького басейну⁶⁸.

Газету “Правда” читали і в Україні. З Петроградом спілкувалися і по телеграфу. Не викликає сумніву, що більшовики України добре знали про настрої в петроградських “верхах” і сприймали публікації, подібні тим, які були надруковані в “Правді”, як пряму директиву. Коли 12 (25 за н.ст.) грудня 1917 р. у Харкові відбувся так званий Перший Всеукраїнський з’їзд рад, на якому була проголошена радянська влада в Україні, у спеціальній резолюції “Про самовизначення Донецького та Криворізького басейнів” було зазначено, що слід добиватися “єдності Донецького басейну в межах Радянської Республіки” і включення його як єдиного цілого “до складу Російської Радянської Республіки”⁶⁹.

Таким чином, у питанні щодо територіальної цілісності України більшовицькі верхи в Петрограді і місцеві функціонери цієї партії в Україні виявилися послідовниками царського і Тимчасового уряду. Україна визнавалася лише в межах “чотирьох з половиною” губерній: Київської, Подільської, Волинської, Полтавської і Чернігівської (без декількох повітів).

Слід пам’ятати, що мова йшла про Україну взагалі, безвідносно до політичного режиму. Коли в результаті першої російсько-української війни (кінець 1917 – початок 1918 рр.). Центральна Рада зазнала поразки і в Києві була встановлена більшовицька влада, юрисдикція маріонеткового ра-

⁶⁸ Правда. – 1917. – 7 декабря; Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине (февраль 1917 – апрель 1918 гг.): Сборник документов и материалов: В 3 т. – К., 1957. – Т. 2: Победа Великой Октябрьской социалистической революции на Украине и установление советской власти на Украине. Октябрь – декабрь 1917. – С. 537.

⁶⁹ Донецкий пролетарий (Харьков). – 1917. – 14 грудня.

дянського уряду в Україні фактично поширювалася на ті ж губернії (Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і частину Чернігівської), на яких свого часу “Інструкцією” Тимчасового уряду була дозволена обмежена автономія УНР на чолі з Центральною Радою. Щодо українського Півдня і Слобожанщини, то після їх захоплення більшовиками тут з’явилося декілька радянських територіальних утворень, мало пов’язаних між собою і підпорядкованих безпосередньо російському центру – Донецько-Криворізька республіка, Одеська радянська республіка, Миколаївська повітова соціалістична трудова комуна, Радянська республіка Тавриди.

Прояви антиукраїнського сепаратизму на Півдні України, зокрема в Одесі та Херсоні простежувалися вже з весни 1917 р. Це була реакція місцевих проросійських сепаратистів на заклики до автономії України, які звучали в Києві та інших містах. Так, на перших загальних зборах Центральної Ради 8 квітня 1917 р. у виступі представника від Одеси І. Луценка говорилося про утворення в місті за ініціативою губернського комісара Веліхова організаційної структури під назвою “Одеський обласний комітет”. Ця акція оцінювалася як антиукраїнська, спрямована “проти автономії України”. М. Ковалевський, охарактеризував одеські події “як спробу зруйнувати справу автономії України утворенням якихось крайових штатів у межах України”⁷⁰.

Наступним резонансним проявом антиукраїнських настроїв на Півдні були події в Херсоні. 24 травня 1917 р. група депутатів на чолі із заступником голови Херсонської ради (совета) більшовиком С. Кириченком запропонувала Херсонському виконкому ради робітничих і військових де-

⁷⁰ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – К., 1996. – Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. – С. 66.

путатів проголосити себе єдиною владою в місті, яка візьме на себе громадські та політичні функції⁷¹.

Відомий військовий діяч УНР В. Кедровський описав у своїх спогадах перебіг подій тих днів, у яких він брав безпосередню участь. “Це був надзвичайно “модний” революційний приклад, коли окремі совдепи почали оголошувати свої місцеві республіки. Тим вони хотіли сепарувати себе від підлягання загальноросійській владі у Московщині, а у нас, на Україні – від Української Центральної Ради... На всій Україні оголошення “Херсонської республіки” було першим явищем... Вся ця справа “республіки”, на перший погляд, викликала лише усмішку; такою вона здавалася недоречною, бугафорською. Але при ближчому розгляді її ставало зрозуміло, що треба спинити цю спробу відразу, бо вона має у собі дуже глибокі коріння та є початком виконання того плану боротьби з українським відродженням, який розпочала проводити російська справжня демократія і псевдо-демократія. Ці демократії в єдиному русоцентралістичному фронті міцно були злиті в одно. Тому що вся влада в Росії, від села до Петрограда включно, була в руках російської демократії, такі місцеві республіки були не фарсом, не бугафорією, а викликом до боротьби українського народу, що ставив собі за ціль творення автономної України”⁷².

Ці події викликали бурхливу реакцію херсонської громадськості та осуд більшості осередків політичних партій та організацій Херсонщини. Учасники об’єднаного засідання ради робітничих і військових депутатів і полкового та ротних комітетів місцевого гарнізону 26 травня 1917 р., де майже не було більшовиків, скасували попереднє рішення вико-

⁷¹ Солдат и рабочий. – 1917. – 27 мая.

⁷² Кедровський В. 1917 рік. Спогади члена Українського військового генерального комітету і товариша секретаря військових справ за часів Української Центральної Ради. – Вінніпег, 1967. – С. 79–80.

нкому⁷³. Таким чином, невизнана “Херсонська республіка” проіснувала лише добу. Але це був тільки початок. Ідея залишилася, і спроби реалізувати її проявилися після захоплення більшовиками влади в Петрограді.

Як засвідчують факти, Центральна Рада була в змозі нейтралізувати місцевих більшовиків, у тому числі на Півдні і Сході, але протистояти зовнішньому вторгненню виявилася не в силах. Пробільшовицьки налаштовані сили, вплив яких, особливо в містах, був досить відчутним, спираючись на значну військову підтримку з Москви і Петрограда, поступово захоплювали владу на місцях до своїх рук. Врешті-решт, в результаті широкомасштабного військового вторгнення Радянської Росії в Україну, у якому брали участь як регулярні війська, так і загони бойовиків – “червоної гвардії” з Москви, Петрограда та інших міст, Південь потрапив під більшовицький контроль.

Донецько-Криворізька республіка

Більшовики Донецько-Криворізького басейну психологічно були готові до виділення в окрему адміністративно-територіальну одиницю, підпорядковану російському центру, із самого початку революції. У мемуарах Г. Лапчинського, члена першого уряду Радянської України, зазначається, що: “Вони були впевнені, що, принаймні, Харківщина, Донбас і Криворіжжя ніякісінького відношення взагалі до України не мають, що всі претензії Центральної Ради на ці землі є фантастичні й до того безгрунтовні, що навіть жодної небезпеки для них не становлять”⁷⁴.

⁷³ Родной край. – 1917. – 27 мая, 1 июня.

⁷⁴ Лапчинський Г. Перший період Радянської влади на Україні. ЦВКУ та Народний Секретаріат (Спогади) // Літопис революції. – 1928. – № 1. – С. 160.

Але процес створення Донецько-Криворізької республіки був усе ж таки досить тривалим. Радянські історики на підставі аналізу документів зробили висновок, що частина членів Донецько-Криворізького обкому більшовицької партії домогалася виділення басейну зі складу України ще в листопаді 1917 р. Так, 17 листопада 1917 р. у схваленій за пропозицією більшовика Федора Сергеева (Артема) резолюції пленуму обласного виконкому рад (советів) Донбасу було поставлене питання про перетворення Донецько-Криворізького басейну на самостійну адміністративно-територіальну одиницю, яка повинна ввійти до складу радянської Росії: “Необхідно створити незалежну від київських центрів автономну Донецьку область, що має власне самоуправління, і добиватися для неї всієї влади Советів”⁷⁵.

В цю автономію планувалося включити й Харків. Характерно, що точка зору лідера місцевих більшовиків за своїм змістом майже співпала з резолюцією, запропонованою есеро-меншовицькою більшістю пленуму: “Розвивати широку агітацію за залишення Донецько-Криворізького басейну з Харковом у складі Російської республіки з виділенням в особливу, єдину область, що має адміністративне самоуправління”⁷⁶. У боротьбі проти української ідеї, за збереження індустріальних районів України у складі Росії російські меншовики, есери і більшовики знайшли спільну мову і за резолюцію голосували разом.

Але тоді спроби відторгнення Донецько-Криворізького басейну від УНР не принесли бажаних результатів. Стримуючим фактором був ще відчутний вплив на регіон Центра-

⁷⁵ Артем на Украине: Сборник документов. – Харьков, 1961. – С. 177; Гамрецкий Ю.М., Тимченко Ж.П., Щусь О.И. Триумфальное шествие Советской власти на Украине. – К., 1987. – С. 247.

⁷⁶ Гамрецкий Ю.М., Тимченко Ж.П., Щусь О.И. Триумфальное шествие Советской власти на Украине. – К., 1987. – С. 247.

льної Ради. Послаблення цього впливу і військово-фінансова “братська допомога з Росії” розв’язала руки прибічникам відокремлення.

Події прискорилися після захоплення Харкова російськими більшовицькими військами 12 грудня (25 за н. ст.) грудня 1917 р. Саме цього дня тут зібрався так званий Всеукраїнський з’їзд рад, який за участю більшовиків Донецько-Криворізького басейну та Києва проголосив радянську владу в Українській Народній Республіці (так звану “радянську Українську Народну Республіку”). На цьому з’їзді цими ж депутатами-більшовиками була прийнята антиукраїнська сепаратистська резолюція “Про самовизначення Донецького та Криворізького басейнів”. Таким чином, делегати проголосували за радянську владу в “чотирьох з половиною губерніях”, якими вважали Україну, і за відокремлення від неї території Донецько-Криворізького басейну. Історики вважають нелегітимним це зібрання: воно представляло лише невелику частину населення Лівобережної України і вирішувати такі доленосні питання щодо майбутнього всієї України не мало ніяких повноважень.

Але про легітимність тоді ніхто не питав: все вирішувала революційна доцільність. На IV з’їзді рад (советів) робітничих депутатів Донецького і Криворізького басейнів, що відбувся 27–31 січня 1917 р. (9–14 лютого за н. ст.), було проголошено створення Донецько-Криворізької республіки. Все це відбувалося в Харкові.

Пізніше у своїх мемуарах більшовики відверто визнавали, що в основі цього рішення було прагнення будь-що відокремитися від України. Один із лідерів катеринославської організації РСДРП(б) С. Гопнер писала в своїх мемуарах, що в 1917 р. місцеві більшовики не вважали Катеринослав Півднем України, а відносили його до Росії і тому закликали: “Усі сили пролетаріат Донецької республіки повинен віддати

на те, щоб відбороти свою автономію і незалежність від України... На весь світ гукнути, що донецький пролетаріат не належить до української держави, він самовизначається не в напрямі до України, а в напрямі до великої Росії”⁷⁷.

Нове “державне” утворення претендувало на чималі території, які, за переконаннями “істориків” і “етнографів” з Донецько-Криворізької республіки, ніколи не входили до складу України, а мали всі історичні підстави бути саме у складі Росії. “Лише декілька місяців тому Київська Рада в договорі з князем Львовим і М. Терещенком установила східні

⁷⁷ Старух О.В. Український трикутник: унітаристи, самостійники, федералісти // Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення). – Запоріжжя: Просвіта, 1998. – С. 71.

райони України саме лінією, яка була і є західними кордонами нашої Республіки”⁷⁸, – такими аргументами обґрунтовували у своєму зверненні до всіх держав світу наркоми ДКР своє відокремлення від України.

Як бачимо, нічого кращого, ніж послатися на сумнозвісну “Інструкцію” Тимчасового уряду Центральній Раді, яка обмежувала автономію України “чотирма з половиною губерніями”, вони не знайшли. Далі – більше. “Завжди були і тепер залишаються західними кордонами нашої Республіки... західні кордони Харківської та Катеринославської губ., включаючи залізорудну частину Криворіжжя, Херсонської губернії та повіти Таврійської губернії до перешийка..., Азовське море до Таганрога і кордони вугільних радянських округів Донської області лінією зал. дороги Ростов – Вороніж до станції Ліхая, західні кордони Воронізької та південні кордони Курської губ.”⁷⁹.

Таким чином, кордони Донецько-Криворізької республіки були визначені досить чітко. Але в реальному житті вона їх не одержала. Коли на початку 1918 р. на Дону була створена Донська Радянська республіка з власним Раднаркомом, повіти східної території ДКР увійшли до її складу. На Півдні на материкові повіти колишньої Таврійської губернії, включені до складу ДКР, претендувала Радянська республіка Тавриди.

Взагалі, місцеві радянські керівники до кордонів своїх “республік” ставилися досить вільно, інколи на свій розсуд визначали долю земель, які попали їм у підпорядкування, керуючись принципом “революційної доцільності”. Так, Луганський Раднарком, який контролював територію міста та повіту і формально повинен був підпорядковуватися Радна-

⁷⁸ Донецький пролетарій. – 1918. – 7 апреля.

⁷⁹ Там само.

ркому ДКР, прагнучи уникнути окупації району німецькими військами (а за Брестським миром, німці повинні були зайняти Україну до річки Сіверський Донець, який відділяв Донбас від Донської області), розпочав “дипломатичну гру”, метою якої було приєднання підпорядкованої йому території до Донської радянської республіки. Історичною підставою для цього повітові “дипломати” вважали те, що свого часу Бахмутський і Слов’яносербський повіти не входили до складу гетьманської України, а були приєднані разом із донськими степами до Росії. Для більшої переконливості було навіть згадано про необхідність провести плебісцит. Цікаво, що Донський Раднарком не заперечував проти приєднання, але вимагав грошової компенсації (?!), на яку луганчани погодилися⁸⁰.

Основою утворення Донецько-Криворізької республіки став не національно-територіальний, а економіко-територіальний принцип державного будівництва. Ініціатори створення ДКР вважали, що з перемогою соціалістичної революції національне питання втратило своє значення, а Російська Радянська Республіка повинна складатися з економічно однорідних областей, а не національно-однорідних радянських республік.

У дійсності, це була спроба відновити в радянських умовах імперську систему управління. На території ДКР обов’язковими вважалися декрети Раднаркому Росії. Зокрема, декретами російського радянського уряду націоналізувалися заводи, які оголошувалися власністю Росії. Раднарком Донецько-Криворізької республіки підтримував постійні контакти з РНК Росії. Щодо уряду радянської України, який переїхав з Харкова – “столиці ДКР” до Києва, то він сприй-

⁸⁰ Николаенко И. Гражданская война в Луганске. Борьба с белогвардейцами и анархистами // Літопис революції. – 1928. – № 1. – С. 208.

мався лише як орган, “паралельний” до відповідних владних структур ДКР. Проте, в “політичній геометрії” більшовиків ці паралелі “пересікались”, і саме на найвищому рівні – у Петрограді. Туди тяглися ниточки усіх подій в Донбасі.

Пізніше, коли прийшов час виправдовуватися за цю політичну авантюру, радянська історіографія стала розцінювати утворення ДКР як помилку місцевих більшовиків, пов’язану з відсутністю у них достатнього досвіду, зокрема, у національному питанні. Стверджувалося, що утворення Донецько-Криворізької республіки було прямим порушенням суверенітету і цілісності Радянської України і суперечило волі трудящих, у т. ч. Донбасу і Криворіжжя, які в січні – лютому 1918 р. на з’їздах і конференціях рад висловлювали підтримку ЦВК Рад і Народному Секретаріату Радянської України. Наводилося багато документів, які свідчили про те, що люди в Донбасі не прагнули до виділення і були палкими прибічниками єдиної України, звичайно – радянської, під керівництвом більшовицької партії, очолюваної В. Леніним⁸¹. Такі документи справді були, хоча й з іншою тональністю, але на цю правду тоді ніхто не звертав уваги.

Основні зусилля радянських дослідників у цій історії були спрямовані на виправдання позиції Леніна, більшовицького ЦК. Піддавати сумніву їх мудрість було небезпечно. Принцип традиційний: “цар хороший, бояри – погані”. Підбиралися висловлювання вождів більшовицької революції та оцінки більшовицького ЦК, у яких не схвалювалось утворення ДКР⁸². Але залишилися поза увагою свідчення, які дають підстави для висновку, що в більшовицьких верхах не

⁸¹ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. – К., 1987. – С. 178.

⁸² Большевицские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 – апрель 1918 гг.): Сборник документов и материалов. – К., 1962. – С. 113.

було негативної оцінки утворення ДКР. Так, один з перших дослідників ДКР Х. Мишкіс у передмові до добірки документів і матеріалів щодо Донецько-Криворізької республіки, опублікованій ще 1928 р., пише, що Артем, голова Донецько-Криворізького обласного комітету РСДРП(б), спеціально їздив до Петрограда для узгодження питання про утворення ДКР. Він зустрічався з Леніним, і той цілком підтримав ідею, вважаючи організацію республіки в тодішніх умовах необхідною з міжнародного та політичного поглядів⁸³.

Про згоду ЦК на створення Донецько-Криворізької республіки говорив у своїх споминах 1924 р. М. Скрипник. Центральний Комітет, за його словами, розраховував у такий спосіб закласти в басейні потужну базу диктатури пролетаріату, яка могла б стати ударним кулаком в боротьбі з Центральною Радою⁸⁴.

Як бачимо, обидва автори свідчать про схвалення ЦК більшовиків ідеї створення ДКР. Ця ідея була узгоджена з Леніним і його оточенням і вписувалася в загальну більшовицьку стратегію відновлення Російської імперії під червоним прапором пролетарської революції. Звичайно, місця незалежній Україні з Донбасом і південними портами у її складі у цій стратегії не було.

Реалізацію цих планів стратегії зірвав Брестський мир, який радянська Росія на початку березня 1918 р. змушена була підписати з Німеччиною. Україна обома сторонами визнавалася як незалежна республіка. Передбачалося виведення регулярних більшовицьких військ Росії і бойовиків “червоної гвардії” з території України. З іншого боку, як союзники Центральної Ради, на територію УНР вступали німецько-австрійські війська.

⁸³ Мишкіс Х. К материалам о Донецко-Криворожской республике // Летопись революции. – 1928. – № 3. – С. 246.

⁸⁴ Там само. – С. 246.

У цій ситуації серед частини більшовиків стала поширюватися думка, що саме регіональні республіки, які оголосили себе незалежними від України, дозволять зберегти південні і східні території України під більшовицьким, а значить, радянським контролем Росії. Керівництво ДКР перебувало в полоні ілюзії, що німці зупиняться на тій лінії, яку вони – більшовики, вважають своїм кордоном з Україною. З Москви надходили сигнали, які підтримували ці ілюзії. Коли об'єднані німецько-українські війська вступили на територію, яка в Москві вважалася Донецько-Криворізькою республікою, Нарком закордонних справ Росії телеграфував в Берлін: “Наступ на півдні Росії перейшов за межі чисто українських територій”⁸⁵.

З цього тексту можна зробити висновок, що радянські дипломати всерйоз вважали, що кордони України закінчуються там, де починається ДКР. Звичайно, це була дипломатична гра, невдала спроба тиснути на Німеччину. Адже всі добре знали, що на німецьких картах територія України позначається “від Сяну до Дону”.

На початку березня 1918 р. керівник ДКР Артем зустрівся з Леніним. Артем повів в Донбас його директиви. Зміст цих директив містився в телеграмі Леніна від 14 березня 1918 р. (за н. ст.), адресованій Серго Орджонікідзе, який керував усією більшовицькою політикою в Україні: “Щодо Донецької республіки, передайте товаришам..., що, хоч би як вони не ухитрялися виділити з України свою область, вона, судячи з географії Винниченка (тобто у складі 9 губерній, у т. ч. трьох південних і Харківської. – *Авт.*), однаково буде включена в Україну і німці її завойовуватимуть. Зважаючи на це, цілком безглуздо з боку Донецької республіки відмовлятися від єдиного з рештою України фронту оборони...”⁸⁶.

⁸⁵ Лаврів П.І. Історія Південно-Східної України. – К., 1996. – С. 130.

⁸⁶ Ленін В.І. Г.К. Орджонікідзе. 14 березня 1918 р. // Повне зібрання творів. – Т. 50. – С. 50.

Цю телеграму часто наводять для підтвердження думки про негативне ставлення Леніна до самої ідеї створення й існування ДКР. У дійсності, за цією критикою стоїть прагнення Леніна сприяти створенню на Півдні об'єднаного фронту радянських республік, який можна було протиставити німецькому наступу. Головне в телеграмі саме це.

Але як реалізувати цю ідею? Більшовицький центр пішов на несподіване: виступив за проголошення на найближчому (Другому) з'їзді Рад України, який планувався в Катеринославі (радянські війська, а разом з ними і вся більшовицька верхівка відступила до цього міста), незалежності радянської України у складі усіх регіональних республік. Передбачалося своєрідна “незалежна” федеративна Україна. 15 березня 1918 р. на пленумі ЦК РКП(б) за участю Леніна, представників Радянської України, було прийняте рішення: “На скликаний український з'їзд Советів робітничих, солдатських і селянських депутатів повинні поїхати товариші з усієї України, у тому числі й з Донецького басейну. На з'їзді необхідно створити єдиний уряд для всієї України. Усіх партійних працівників зобов'язати працювати спільно для створення єдиного фронту оборони. Донецький басейн розглядається як частина України”⁸⁷. Звичайно, мова йшла про утворення “незалежної” радянської України, але під контролем більшовиків. Тоді німцям можна буде сказати: “На Україні керує незалежний від Росії український радянський уряд, на який Росія не має ніякого впливу. Там немає російських радянських військ, а діє місцева армія, якою керує місцевий український уряд. Він сам вирішує, що йому робити. Ми до цього не маємо ніякого відношення. Всі питання до цього уряду”.

⁸⁷ Большевицские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 – апрель 1918 гг.): Сборник документов и материалов. – К., 1962. – С. 66.

А тим часом, в Україну з радянської Росії йшли військові підкріплення, завозилася зброя і спорядження. “Незалежна” радянська Україна діяла за вказівками російського більшовицького центру.

Делегацію Донецько-Криворізької республіки на Другому Всеукраїнському з'їзді рад у Катеринославі очолив керівник ДКР Артем. Був утворений єдиний радянський уряд України. З'їзд юридично оформив входження ДКР до складу радянської України.

Але це не врятувало справу. Війська Центральної Ради і німецько-австрійські частини продовжували наступати, а радянські з'єднання – незважаючи на допомогу з Росії, відступали. Юридично розпущена, фактично продовжувала функціонувати і Донецько-Криворізька республіка, її уряд. ДКР перестала існувати лише після того, як Україну залишили більшовицькі війська, які під натиском українських, німецьких і австрійських частин відійшли в межі Росії. Була відновлена Українська Народна Республіка на чолі з Центральною Радою у складі 9 губерній (без Криму).

Радянські республіки Одеси і Миколаєва

В Одесі сепаратистські антиукраїнські настрої стали проявлятися ще з весни 1917 р. і особливо посилилися восени, після захоплення більшовиками влади в Петрограді. Ці настрої проявились у діяльності Революційного комітету, який був утворений в Одесі після одержання перших вістей із російської столиці про жовтневий переворот. До складу Ревкому входили представники ліберально-демократичних і соціалістичних партій (крім українських), а також комісари Тимчасового уряду, комендант і начальник міліції міста. Представники Революційного комітету заявили, що вважають за доцільне створити “окремий штаб для Херсонської

губернії та Півдня і, таким чином, привести до створення федеративної республіки за зразком Північно-Американських Сполучених Штатів”⁸⁸. За інформацією одного з активних учасників подій, більшовика А. Кірова, після більшовицького перевороту в Петрограді Одеський Совет “взяв участь у переговорах з Центральною Радою про утворення вільного міста”⁸⁹.

Сепаратистські настрої посилювалися після невдалої спроби більшовицького перевороту в Одесі 1 грудня 1917 р. 3 грудня 1917 р. на об’єднаному засіданні виконкомів рад (советів) робітничих, матроських і селянських депутатів за участю члена Генерального секретаріату Центральної Ради В. Голубовича розгорнулася палка дискусія з питання про “самовизначення Одеси”. Йшли розмови про надання Одесі статусу вільного міста⁹⁰. Збори постановили сформувати спеціальну комісію, яка б з’ясувала ставлення населення Одеси до ідеї самовизначення. Одеський більшовицький комітет на своєму розширеному засіданні заявив про неприпустимість компромісів із Центральною Радою.

На засіданні уряду УНР 7 грудня 1917 р. В. Голубович, інформуючи про події в Одесі, зазначив, що і тут, і в інших містах “виникли організації “Великоруське віче”, які об’єднують усі великоруські елементи від крайніх чорносотенців до більшовиків. Мета організації – утворення Великоруської Республіки як частини Російської Федерації”⁹¹. У доповіді коміса-

⁸⁸ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине (февраль 1917 – апрель 1918 гг.): Сб. документов и материалов: В 3 т. – К., 1957. – Т. 2. – С. 359.

⁸⁹ Кіров А. Румчерод і Раднарком Одеської області в боротьбі за Жовтень // Літопис революції. – 1927. – № 5–6. – С. 240.

⁹⁰ Протоколи Одеської ради робітничих депутатів // Літопис революції. – 1931. – №1–2. – С. 253–254.

⁹¹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – К., 1996. – Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. – С. 521.

ра Одеського військового округу полковника В. Поплавка на засіданні уряду Центральної Ради 23 грудня 1917 р. говорилося, що місцеві більшовики тут були серед найпалкіших прихильників перетворення Одеси у “вільне місто”⁹².

Свою владу в Одесі більшовики встановили 17 січня 1918 р. після збройного повстання і триденних боїв із військами Центральної Ради. Тоді ж на об’єднаному засіданні рад і військово-революційного комітету був сформований Раднарком під керівництвом більшовика В. Юдовського. Раднарком фактично став не тільки виконавчою владою, а і єдиним законодавчим органом влади. 17 січня 1918 р. вважається початком існування Одеської республіки. Це регіональне радянське утворення з центром в Одесі охоплювало прилеглі до неї частини Херсонської та Бессарабської губерній. На його території діяло законодавство РСФРР і місцеві декрети. Одеські більшовики вважали республіку частиною Радянської Росії, яка нічого спільного з Україною не має. Передова стаття газети “Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота” від 10 березня 1918 р. прямо стверджувала, що Одеса українською територією “ніколи не була”.

Нарком фінансів Одеської республіки Т. Рузер у спогадах писав, що Раднарком був “єдиним на периферії органом, який здійснював право війни і миру”, тобто мав найвищі повноваження. Як виявилось, “з Ленінграда (Петрограда. – Авт.) цілком формально тов. Раковський привіз це право”⁹³. Тобто мова йде про дозвіл вищого більшовицького керівництва Росії на створення в Одесі цілком незалежного від України утворення, підпорядкованого Раднаркомові Росії. Документів, які б свідчили про контакти Раднаркомові Одеської республіки

⁹² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 2. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – К., 1997. – С. 65.

⁹³ Октябрь на Одессине: Сборник статей и воспоминаний к 10-летию Октября. – Одесса, 1927. – С. 149.

з урядом Радянської України в Києві, дослідниками не виявлено.

Після утвердження радянського режиму на території Одеської республіки розпочалося здійснення традиційних для більшовиків перетворень. Було націоналізовано великі промислові підприємства, причому – декретами Раднаркому Росії; на Північ відсилалися ешелони з хлібом, створювалися надзвичайні органи влади, що розгорнули боротьбу з “класовими ворогами”. Проводилися також заходи з організації оборони від наступаючих румунських військ. Збройні сили новоутвореної Одеської республіки очолив М. Муравйов, який незадовго до цього в Києві організував “червоний терор”, що забрав життя 5 тисяч жителів міста.

Однак утворення Одеської радянської республіки не посилювало позиції більшовиків в регіоні. Не вдалося зупинити наступ спочатку румунських, а потім українських й австро-німецьких військ. Уряди Німеччини й Австро-Угорщини не визнали цього штучного регіонального утворення. Після входу військ до Одеси (14 березня 1918 р.) та інших міст регіону ця фейкова республіка припинила існування.

Про Миколаївську республіку, яка згадується в історіографії під назвою Миколаївська повітова соціалістична трудова комуна, зустрічаємо обмаль інформації. Плани утворення крайового уряду й проголошення Миколаєва тимчасово самостійним містом розроблялися ще восени 1917 р. 26 жовтня на засіданні ради робітничих депутатів, а 27 жовтня на засіданні міської думи було схвалено пропозицію про оголошення міста “тимчасово самостійним”. Найвища влада – Революційний штаб (Комітет) складався з двох представників від ради (совета) та двох від думи.

Після встановлення в Миколаєві радянської влади розпочалася робота з організації органів управління. У середині лютого 1918 р. в місті розпочала свою діяльність Рада на-

родних комісарів. Раднарком не був самостійним органом. Фактично ним керувала миколаївська організація більшовиків на чолі із Закс-Гладневим. Зв'язок між Радою комісарів і центральною більшовицькою владою в Петрограді налагоджено не було – місто перебувало в оточенні українських частин. Врешті-решт, 17 березня в Миколаїв увійшли німці і Раднарком припинив свою діяльність.

Радянська республіка Тавриди

Кримський півострів входив до складу Таврійської губернії. Населення Криму було багатонаціональним. За даними військового відомства Української Держави станом на 1918 р. із загальної кількості 771 тис. мешканців Криму кримські татари становили більшість, але не абсолютну – 38,2 %. Далі йшли росіяни – 23,3 %, українці – 8,4 %, німці – 7,4 %. Решта – вірмени, греки, болгары, євреї та ін.⁹⁴ Економічно Крим був тісно пов'язаний з Україною – без українських комунікацій, продовольства, палива населення півострова не могло існувати. Після Лютневої революції у Криму розгорнувся кримськотатарський і український національно-визвольні рухи. Центральна Рада відносила Крим до тих територій, населення яких свій статус повинно визначити шляхом референдуму. Тому у III Універсалі територія України була окреслена 9 губерніями, але без Криму. Вирішення її долі переносилося на майбутнє.

Радянська Республіка Тавриди була проголошена 19 березня і проіснувала до 30 квітня 1918 р. До встановлення більшовицького контролю над Кримом тут панувала демократична влада – діяли “Совет народных представителей” та

⁹⁴ Матвієнко В.М. До питання про самовизначення Криму в 1917-1918 рр. // Український історичний журнал. – 2002. – № 5. – С. 80.

національний уряд кримськотатарського населення – Рада директорів (Директорія). Демократичні органи були ліквідовані, коли владу у Криму захопили більшовики⁹⁵.

Ініціатором створення Тавриди вважається Ленін. Шляхом утворення буферної республіки на Півдні планувалося вирішити завдання збройної боротьби з Центральною Радою та німецько-австрійськими військами. При цьому радянська Росія формально не порушувала умови Брестського миру. Для реалізації задуму в Криму була відряджена група професіональних революціонерів, які раніше ніколи не були на півострові і слабо уявляли конкретну ситуацію в регіоні. Документів, які б свідчили про ініціативу місцевих жителів у цій справі, історики не виявили.

До Тавриди, крім півострова, було включено три материкові повіти Таврійської губернії – Бердянський, Мелітопольський і Дніпровський⁹⁶. В населенні цих повітів переважали українці. Нову республіку планувалося будувати в межах старої Таврійської губернії, а уряд Тавриди прямо підпорядковувався Раднаркому Російської Федерації. Однак на шляху реалізації цієї ідеї стояли серйозні перепони. По-перше, в материкових повітах переважало українське населення, яке не бажало входити до цієї “республіки”. По-друге, згідно з умовами Брестського миру, материкові повіти губернії залишалися за Центральною Радою, а радянські війська повинні були їх звільнити. Демонстративне включення цих повітів до складу Тавриди могло бути сприйняте як виклик. Це створило б додаткові приводи для конфліктів з німецьким окупаційним командуванням. По-третє, Донецько-Криворізька республіка також вважала Північну Таврію сво-

⁹⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. – Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К., 1996. – С. 580.

⁹⁶ Борьба за Советскую власть в Крыму: Сборник документов и материалов: В 2 т. – Симферополь, 1957. – Т. 1. – С. 225.

єю територією. Тому 21 березня був прийнятий новий декрет, яким республіка Тавриди тепер обмежувалась Кримським півостровом. Північні повіти колишньої Таврійської губернії юридично не визнавалися частиною Радянської республіки Тавриди.

Але насправді Раднарком Тавриди не відмовлявся здійснювати управління і північними повітами колишньої Таврійської губернії. 6 квітня було оголошено, що “хоча за декретом Мелітопольський, Дніпровський і Бердянський повіти і не увійшли в межі Республіки Тавриди, але через виявлені ними побажання і їхні природні зв’язки з іншими територіями Криму вони фактично входять до складу Соціалістичної Республіки Тавриди; отже, для всіх восьми повітів колишньої Таврійської губернії, а нині республіки, усі постанови ЦВК республіки обов’язкові”. 11 квітня Раднарком Тавриди спеціально розглянув питання про північні повіти і ухвалив: “1) Ніякого відокремлення цих повітів не визнавати і вважати, що вони становлять єдине ціле Республіки Тавриди; 2) Мобілізувати вільні агітаційні сили і направити їх для роз’яснення політичного становища і необхідності евакуації хлібних продуктів; 3) Допомогати всіма засобами в міру можливості цим повітам”.

Чому так не хотіли відмовлятися від північних повітів? Ось висновок дослідників: “Зберігаючи за собою фактичне керівництво північними повітами, Раднарком у подальшому використовував їхні людські резерви і продовольчі ресурси”⁹⁷. Особливо важливі були хлібні ресурси цих повітів, за рахунок яких не лише покривався його постійний дефіцит на півострові, а й забезпечувалася відправка в центральні райони Росії, зокрема, до Москви і Петрограда.

⁹⁷ Гарчев П.І., Кононенко Л.П., Максименко М.М. Республіка Тавріда. – К., 1990. – С. 45–46.

Коли до Північної Таврії стали наближатися частини УНР і німецько-австрійські війська, розгорнулася евакуація продовольства, промислового обладнання, сировини та інших матеріальних цінностей у Росію та Крим. Населення без ентузіазму зустріло ці дії, адже сприймало їх як відвертий грабіж і всіляко їм противилося, нерідко під проукраїнськими гаслами.

Врешті-решт, уся Північна Таврія опинилася під контролем українських і німецько-австрійських військ і стала частиною Української Народної Республіки.

Чого ж добивалися більшовики?

Можна багато говорити про особливості створення кожної із радянських республік на території України. Але привертає увагу, перш за все, спільне. З усіх цих “республік” лише одна – зі столицею в Києві зберегла деякі риси “українськості”, хоча і на її території перший прихід радянської влади супроводжувався кривавим терором проти всього, що несло на собі хоч найменший відбиток національного життя. Усі інші “республіки” не вважали себе українськими навіть формально, хоча на 60 і більше відсотків були населені українцями.

В. Винниченко, аналізуючи принципи, що лягли в основу політики більшовиків в Україні, писав: “Було взято тактику роздроблення всієї України, усієї національно-етнографічної території її на окремі області, які називалися “автономними советськими республіками”... Отже, таким чином, ідея української державності цим поділом нищилась, стиралась зовсім. Є собі окремі республіки – Донецька, Таврійська... – частини «єдиної, неделимої... Росії»⁹⁸.

⁹⁸ Винниченко В. Відродження нації. – Відень; Київ, 1920 (Репринтне відтворення видання 1920 року: К., 1990). – Ч. II. – С. 270–271.

Зарубіжний дослідник Матвій Стахів вважав, що дії українських більшовиків були продумані і якщо в деталях не координувалися з центром, то не суперечили його політиці: “Тут ми маємо справу... з продуманою централістичною тактикою центру Російської Комуністичної Партії, який взагалі не хотів визнати потреби для існування окремої советської республіки у всеукраїнських національних територіальних межах. Фактично ж Україна мала за попереднім планом Москви поділитися між “республіками”, щоб таким чином заперечити сам факт існування соборної української нації”⁹⁹.

З організаційно-правового боку, південноукраїнські радянські республіки були типовими територіально-адміністративними витворами, які після більшовицької революції виникли в різних регіонах колишньої імперії (Ставропольська, Кубанська (з 1 травня 1918 р. – Кубансько-Чорноморська) республіка, Північна Комуна, Карельська трудова Комуна, трудова Комуна німців Поволжя тощо).

Розглядаючи їх правовий статус, Олександр Юрченко прийшов до висновку, що всі ці формації не “знайшли за весь час свого існування чіткого державоправного оформлення і перебували десь між станом несамостійного державного тіла й звичайної адміністративно-територіальної одиниці у складі унітарного державного цілого”¹⁰⁰.

Повноцінної автономії більшовики не визнавали, але охоче декларували своє прагнення до федеративної перебудови Росії.

Незалежно від доктринальних підходів був і суто конкретно-історичний аспект більшовицької витівки з Донецько-Криворізькою, Одеською та іншими радянськими республіками.

⁹⁹ Стахів М. Україна проти більшовиків. Нариси з історії агресії Советської Росії. – Тернопіль, 1992. – Кн. I. – С. 27–28.

¹⁰⁰ Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правовому аспекті. – Мюнхен, 1971. – С. 149.

бліками в Україні. В умовах кінця 1918 – початку 1919 рр., коли становище радянської влади в Росії було хистким, коли не було твердого переконання, що в Україні закріпиться більшовизм, утворення Донецько-Криворізької та інших республік могло розглядатися як один із способів спробувати, якщо не пощастить, забезпечити панування над цілою Україною, втримати при Росії винятково важливий для її промисловості Донецький кам'яновугільний і металургійний регіон, а також стратегічно важливі порти Чорного моря.

Логіку більшовиків описав у 1918 р. В. Затонський – сам більшовик, але один з противників дезінтеграції України: “Ну, хай вже буде самостійна Україна (якщо вже не можна без цього) де-небудь в Австралії або, на гірший кінець, навіть на напівдикій Волині і Поділлі, але навіщо обов'язково в Катеринославщині або там на Херсонщині, не кажучи вже про Харків... Оттуду і єсть пішли всі ці вже дійсно нарошне (тільки не Грушевським) видумані республіки дипломатів, ... аби врятувати свої палестини від страшної назви “Україна”¹⁰¹.

Врешті-решт, життя примусило більшовиків погодитись на об'єднання регіональних адміністративних новоутворень у складі Української Радянської Республіки, яка в результаті цього стала охоплювати територію, вказану як українська в III і IV Універсалах Центральної Ради, тобто всі 9 губерній (без Криму). Але на яких підставах це було зроблено? 7 березня 1918 р. ЦВК Рад України на своєму засіданні, де обговорювалося питання про об'єднання всіх радянських республік, утворених на території України (Радянської України, Донецької, Тавриди та Одеської), прийняв Декларацію, яка, серед іншого, проголошувала: “1) Ми ніколи не розглядали Українську Радянську Республіку як *національну респу-*

¹⁰¹ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. – Ч. 2. (Б. м.), 1921 (Фототипічний передрук для студій: Нью Йорк, 1969. – С. 155.

бліку (виділено в документі. – Авт.), а виключно як Радянську республіку на території України; 2) Ми ніколи не стояли на точці зору повної незалежності Української Радянської Республіки, розглядаючи її як більш чи менш самостійне ціле, зв'язане із загальноросійською робітничо-селянською республікою федеративними узами; 3) Разом із тим ми не заперечували проти утворення різних радянських об'єднань, залишаючи вирішення питання про відносини їх як з крайовою, так і центральною загальнофедеративною Радянською владою до більш підходящого часу”¹⁰². Тобто говорилося про що завгодно, лише не про етнографічний принцип, який є в основі створення абсолютної більшості держав. Саме з цього принципу виходила очолювана Центральною Радою Українська Народна Республіка, яка після вигнання більшовицьких військ взяла під контроль територію 9 губерній.

Як визначали 1918 р. російсько-український кордон

Але розгромом більшовицьких військ українсько-російська боротьба навколо Слобожанщини і Південної України не припинилася, хоча війна закінчилася і був підписаний прелімінарний (попередній) мирний договір. Та згідно зі статтею 6 Брестського миру Німеччина зобов'язувалася провести переговори з Україною, підписати з нею мирний договір з чітким установленням державних кордонів. Хоча Брестський мирний договір підписала Українська Народна Республіка, переговори довелося вести уряду Української Держави гетьмана Скоропадського, який заступив УНР після державного перевороту наприкінці квітня 1918 р.

¹⁰² Бош Е. Год борьбы. – К., 1990. – С. 345.

Якщо українська делегація поставилася до переговорів з усією відповідальністю, прагнучи до визнання України в етнографічних межах, то російська всіляко затягувала їх. Більшовики взагалі не ставили завдання доводити їх до логічного завершення. Ленін написав керівнику більшовицької делегації Х. Раковському інструкцію, в якій зазначалося, що "...більшовики мусять вести переговори, бо до цього зобов'язалися в Брестському договорі. Однак переговорів не слід трактувати поважно, бо все воно переходяще та проминаюче"¹⁰³. Характерно, що у повному зібранні творів Леніна ця інструкція не опублікована.

Переговори почалися з викладу принципів, якими слід керуватися при визначенні кордонів. Українська делегація чітко заявила, що принципами, "по яким ми будемо нашу Державу, є принципи етнографічно-територіальні, етнічно-територіальні... Межі наші одміряються, як аршином, – статистикою, починаючи з перепису 1897 р. і кінчаючи земською статистикою"¹⁰⁴.

Щодо радянської сторони, то вона вважала, що така позиція ігнорує принцип самовизначення, і зажадала, щоб питання встановлення кордонів вирішувалося згідно з волею народу. Посилання на "*волю народу*" – чиста демагогія. Як показувала тодішня практика, більшовики (і їх нинішні наступники) відверто маніпулювали "*волею народу*", не зупиняючись перед насильством. В тодішній Росії "народ" був чітко розділений на категорії: на виборах голос робітника чи червоноармійця вартував чотирьом голосам селян. "Експлуататори і наближені до них" позбавлялися виборчих прав.

¹⁰³ Діло (Львів). – 1925. – Ч. 27; Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. – Т. II: Українська Гетьманська Держава 1918 року. – С. 121.

¹⁰⁴ Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи та стенограми пленарних засідань. Зб. док. і мат. – Київ; Нью-Йорк; Філадельфія, 1999. – С. 79.

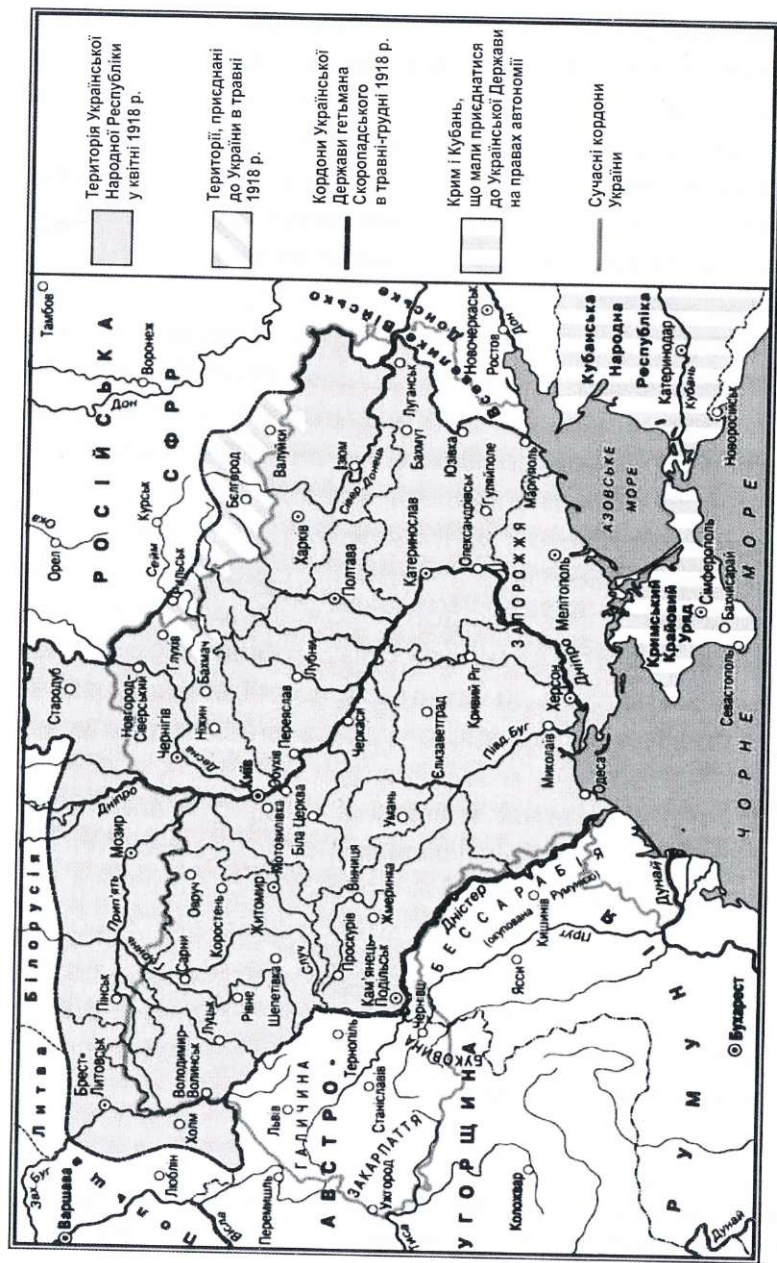
Показуючи абсурдність позиції більшовиків, голова делегації України послався на реалії Південної України: "Візьміть хоча би Херсонську губернію. Там є села молдавські, є армянські, є гречеські, є українські. Є великоруські. Воля народу така: одне село каже – я до Великоросії, друге – я до Румунії, третє – я до Арменії і т.д., невже їх так і прилучати? Не треба змішувати питань про політичне буття з буттям громадянським і частним"¹⁰⁵.

Врешті-решт, після гострих дебатів 22 червня 1918 р. було прийняте рішення, яке засвідчило перемогу позиції української сторони, хоча сформульоване воно було так, щоб "зберегти обличчя" росіян: "При визначенні кордонів будуть однаково вважати на політичні, економічні та інші інтереси народів як цілого, і ґрунтуватимуться на етнографічному принципові; виходячи з нього, погоджуються установити державні межі мирним договором, але в поодиноких, зазначених в тім договорі місцевостях, ... обидві сторони погоджуються звернутися до організованого і вільного запитання людності для остаточного установаження меж у цих місцевостях"¹⁰⁶.

Та коли прийшов час визначати конкретну лінію кордону, більшовики не дотримувалися цих домовленостей. За представленим Росією проектом російсько-український кордон мав проходити значно західніше української етнографічної межі. У деяких місцях різниця доходила 150-200 верст. За цим проектом від України відрізалися економічно важливі території Донецького басейну, де знаходилося майже 85% покладів вугілля і весь антрацит.

¹⁰⁵ Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи та стенограми пленарних засідань. Зб. док. і мат. – Київ; Нью-Йорк; Філадельфія, 1999. – С. 170.

¹⁰⁶ Там само. – С. 51.

Українська Держава гетьмана Скоропадського

Таким чином, коли справа дійшла до економічних інтересів, про етнографічний принцип забули. Російська сторона керувалася не долею населення Донбасу, а власними великодержавними претензіями, які руйнували територіальну і економічну цілісність Української Держави.

Українська сторона для обґрунтування своєї позиції запрошувала експертів, у тому числі істориків. Один з них, професор Д. Багалій, звертаючись до російської делегації, заявив: “Ось основний висновок, до якого дійшли ми, історики, однаково, російські і українські – весь так званий Новоросійський край – це є старе гніздо запорожців і був заселений первісно виключно запорожцями. Такий приклад, як Слов’яно-Сербський повіт, є ніщо інше, як місцевість, заселена чужим елементом – сербським за часів Єлизавети Петрівни: і треба сказати, що цей елемент цілком українізувався, його нема зовсім, вони всі обернулися в українців... Нарешті пара слів про Харків. Не тільки Харків, а й усі інші міста сучасної Харківської губернії, всі слободи, всі хутори – результат і продукт української колонізації”¹⁰⁷.

Але російська делегація стояла на своєму, вимагаючи волевиявлення і вбачаючи в пріоритеті етнічного чинника “елемент захвату”. Зі свого боку, український представник звинуватив більшовицьку Росію у продовженні імперіалістичної політики Російської імперії: “...Це стара традиція, яка, напевно, буде знов пробуджуватися і вона виявляється навіть зараз у більшовицької Росії”¹⁰⁸. Словом, політичні режими змінюються, а політичний курс – ні.

¹⁰⁷ Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. – Т. II: Українська Гетьманська Держава 1918 року. – С. 118.

¹⁰⁸ Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи та стенограми пленарних засідань. Зб. док. і мат. – Київ; Нью-Йорк; Філадельфія, 1999. – С. 16.

Українсько-російські переговори 1918 р. так і не закінчилися підписанням мирного договору і встановленням кордону між двома державами. Більшовики чекали, коли зміниться міжнародна ситуація і вони звільняться від зобов'язань, які на них накладає Брестський мир, у тому числі головного – визнавати незалежність України.

Чому 1919 р. не відновили ДКР

Врешті-решт, вони дочекалися, коли в листопаді 1918 р. в Німеччині відбулася революція і Брестський мир був анульований. Наприкінці листопада почався наступ радянських військ з Росії в Україну. Прикриттям дій Москви був маріонетковий Тимчасовий уряд України на чолі з київським більшовиком Г. Пятаковим. Здавалося, всі зусилля української сторони на переговорах були даремними. Але це не так: вважати переговори безрезультатними не можна. Населення України стало свідком гострої дискусії між Росією і Україною з приводу приналежності Півдня і Слобожанщини.

Прості й переконливі аргументи української делегації, які ґрунтувалися на етнографічно-територіальному принципі та розумінні того, що ці регіони органічно пов'язані з рештою України і більшість його населення була представлена саме українцями, виступи вчених-експертів, про які писали газети, ставали відомими широкій громадськості – як українцям, так і росіянам, євреям, грекам, болгарам, татарам, німцям, албанцям, представникам інших народностей регіону. Вони спричиняли зрушення в їхній свідомості, сприяли подоланню міфів і стереотипів імперського минулого.

За лаштунками подій відбувалася і певна еволюція поглядів радянського керівництва Росії щодо України, зокрема Півдня і Слобожанщини. Значні масштаби національно-визвольного руху в регіоні поступово схиляли більшовицьке

керівництво Росії до висновку, що Україну – принаймні, підконтрольну більшовикам, необхідно сприймати у її етнографічних межах, зокрема, у тих, що були визначені у III Універсалі Центральної Ради.

Але частина ортодоксально налаштованих більшовиків продовжувала стояти на своєму.

Коли наприкінці 1918 – на початку 1919 рр. в Україні відновлювалася радянська влада, деякі уцілілі “вожді” Донецько-Криворізької республіки виступили з проектом відновлення цього автономного утворення у складі Росії. Серед них був і Артем, один із фундаторів ДКР¹⁰⁹. У Донбасі ці настрої були досить поширені серед місцевих більшовиків й про них доповідали в ЦК РКП(б) уповноважені Москви, які виїжджали в Україну¹¹⁰.

Однак, у 1919 р. ситуація була вже іншою. Під впливом українського національного руху, визвольного руху інших народів Росії більшовики врешті-решт були вимушені визнати принцип федерації. Але що означала більшовицька “федерація”, яскраво висвітлює програма РКП(б), прийнята на VIII з'їзді партії в березні 1919 р.: “...Як одну з перехідних форм на шляху до повного єднання, партія висуває федеративне об'єднання держав, що організоване за радянським типом”¹¹¹. Ця формула все розставляла на свої місця: федерація допускалася, але як *тимчасова форма*, причому в максимальних звужених, по суті, формальних рамках. Таким чином, продовжувався дещо закамуфльований традиційний курс на “повне єднання”, адже на чолі кожного з суб'єктів

¹⁰⁹ Затонський В. Уривок зі спогадів про українську революцію // Літопис революції. – 1929. – №4. – С. 168.

¹¹⁰ Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918–1920). – М., 1966. – С. 170.

¹¹¹ Программа РКП(б), принятая на VIII съезде партии 18–23 марта 1919 г. // История Советской конституции (в документах) 1917–1956. – М., 1957. – С. 201.

федерації (Росії, України, Білорусії і т. д.) стояла одна партія – Російська комуністична партія (більшовиків). Ця партія будувалася на жорстко централістичних принципах і не допускала навіть дискусій про необхідність свого перетворення на федерацію республіканських партійних організацій. Як відомо, Ленін заповідав берегти єдність партії “як зіницю ока”. Яка ж тоді федерація, коли всіма її суб’єктами керує одна-єдина, унітарна політична партія?

У цьому контексті виникає питання, чи на практиці змінили більшовики у 1919 р. своє ставлення до статусу Слобожанщини і Півдня України?

І так, і ні. Ставлення до регіону, як до частини Росії залишилося характерним для багатьох більшовиків, у тому числі й найвищих керівників РСФРР, не виключаючи В. Леніна. Так, у його телеграмі голові Раднаркому УСРР Х. Раковському від 15 квітня 1919 р. територія, де були розташовані курортні міста Одеса, Гола Пристань, Бердянськ, називалася “півднем Росії”. Подібні географічні “відкриття” можна знайти і в інших публікаціях В. Леніна¹¹². Разом з тим, в 1919 р. він в своїх публічних промовах і телеграмах до відомих діячів більшовицької партії іноді ідентифікував Південь і Слобожанщину саме з Україною¹¹³.

Однак, логіка подій підштовхувала більшовиків до чіткішого визначення своєї позиції. 15 лютого 1919 р. за узгодженням із Москвою радянський уряд України видав декрет про утворення *Донецької губернії у складі УСРР*. До її меж бу-

¹¹² Ленін В.І. Телеграма Х.Г. Раковському 15 квітня 1919 р. // Повне зібрання творів. – К., 1975. – Т. 50. – С. 381–382; Ленін В.І. Промова на конференції залізничників Московського вузла 16 квітня 1919 р. // Повне зібрання творів. – К., 1973. – Т. 38. – С. 300–305.

¹¹³ Див., напр.: Ленін В.І. Телеграма В.О. Антонову-Овсієнку 22 квітня 1919 р. // Повне зібрання творів. – К., 1975. – Т. 50. – С. 286–287; Ленін В.І. Три промови на Красній Площі 1 травня 1919 р. Хронікерські записи // Повне зібрання творів. – К., 1973. – Т. 38. – С. 313–314.

до включено два повіти Катеринославської губернії – Бахмутський і Слов’яносербський. Утворення нової губернії пояснювалось особливим значенням Донбасу, а саме його кам’яновугільної промисловості, яка повинна була відіграти виключну роль як паливна база в умовах громадянської війни для її успішного завершення¹¹⁴. Тобто на перший план висувалися традиційні для більшовиків політико-економічні аргументи. Але вже брався до уваги й національний склад повітів – адже губернія засновувалася все-таки у складі Української СРР, а не сусідньої Російської Федерації. Станом на 1897 р. українців у Бахмутському повіті було 58,2 %, а у Слов’яносербському – 50,4 %¹¹⁵.

Якщо врахувати, що у Донбасі проживали представники багатьох інших національностей – греки, татари, болгар, греки, євреї та ін., то виявиться, що етнічних росіян в цих повітах була помітна меншість – до третини жителів.

Поява Донецької губернії у складі УСРР свідчила, що ставлення вищого керівництва радянської Росії до України справді змінилося. Південь став сприйматися як частина України. Хоча, і це істотно, – як частина *радянської* України, яка керувалася з московського більшовицького центру, очолюваного Леніним.

Через два дні після утворення Донецької губернії було прийняте рішення, яке остаточно унеможливило відродження ДКР. 17 лютого 1919 р. була ухвалена постанова Ради праці й оборони, у якій зазначалося: “Просити тов. Сталіна

¹¹⁴ Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства Украины. – 1919. – №6. – Ст. 73. – С. 78; Дмитрієнко М.Ф. Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1919–1920 рр. // Український історичний журнал. – 2003. – № 6. – С. 77.

¹¹⁵ Підраховано за: Бойко Я.В. Заселение Южной Украины. 1860-1890 гг. – Черкассы, 1993. – С. 228.

через Бюро ЦК провести знищення Кривдонбасу”¹¹⁶. Ця постанова була лише шостим пунктом невеликого документа, який мав назву “Про організацію маршрутних поїздів для транспорту і хліба” і був присвячений питанням забезпечення Російської Федерації українським хлібом і вугіллям. Це означає, що 1919 р. більшовицьке керівництво відкинуло сумнівну справу розчленування України шляхом відтворення на південних і східних її територіях автономних радянських республік у складі РСФРР, а зайнялося більш прагматичним питанням – забезпеченням Росії українським хлібом, вугіллям та іншою місцевою сировиною.

Одночасно воно зміцнювало воєнно-політичний контроль над Півднем, укрупнивши Донецьку губернію і створивши на місці трьох великих губерній (Катеринославської, Херсонської, Таврійської) шість нових. Зокрема, у квітні 1920 р. до Донецької губернії були приєднані Маріупольський, Старобільський повіти і деякі волості Ізюмського і Куп'янського повіту Харківської губернії, а також Таганрог і Олександрівськ-Грушевський (Шахти), що входили до революції до складу Області війська Донського (тепер у складі РФ). При приєднанні до Донецької губернії Таганрогщини простежуються етнічні мотиви: в окрузі станом на 1897 р. українці становили 61,7 % жителів, а росіяни лише 31, 7 %. Крім Донецької губернії, у складі Української СРР була утворені Запорізька, Миколаївська, Кременчуцька і Одеська. Катеринославська губернія залишилася у зменшеному вигляді. Абсолютну більшість населення цих губерній становили українці.

¹¹⁶ Ленинский сборник / Институт Маркса – Энгельса – Ленина при ЦК ВКП(б). – М., 1942. – Сб. 34. – С. 102.

Як Крим став частиною радянської Росії

З Кримом справи склалися інакше.

Навесні 1918 р. українські війська, розбивши більшовиків у Північній Таврії, не зупинилися на Перекопі. Під командуванням полковника армії УНР П. Болбочана вони провалилися в Крим, захопили Сімферополь і продовжували наступ в напрямку Севастополя. Склалися умови для приєднання Криму до України і встановлення контролю над Чорноморським флотом без допомоги німецьких військ. Але Німеччина та її союзниця – Туреччина, для яких півострів був стратегічною територією, виступили проти передачі Криму з військово-морською базою Україні. Вони посилалися на III Універсал Центральної Ради, де було зазначено, що Крим не входить до складу УНР. Та, всупереч їх намірам, уряд генерала Скоропадського, який прийшов на зміну Центральній Раді, взяв курс на приєднання Криму до Української Держави, справляючи тиск на уряд генерала Сулькевича, який утвердився влітку 1918 р. на півострові.

Свою позицію Україна пояснила в ноті до німецької сторони: “Насамперед, III Універсал позначив тільки основні частини Української території, маючи на увазі те, що ті землі, де українське населення не має абсолютної більшості, приєднуються пізніше.

Такий спосіб установки кордонів – спочатку тільки загальною – пояснюється також і тим, що тоді Українська Народна Республіка розглядалася лише як федеративна частина Росії. Точно так і Крим, якби він не приєднався добровільно, мав бути федеративною одиницею Росії і, таким чином, зв'язку з Кримом, економічним форпостом України, Українська Держава не втрачає. Сьогодні ж, коли остаточно Україна стала на шлях повної політичної незалежності,

зв'язок із Кримом, як федеративною одиницею, може обі-
рватися зовсім”¹¹⁷.

Поскільки уряд С. Сулькевича не йшов назустріч, його
відносини з Україною погіршувалися. Врешті-решт, у серпні
1918 р. це закінчилося економічною блокадою Криму з боку
України. Перекрилися шляхи сполучення, замерла торгівля.
Це був “час істини”. Становище в Криму миттєво погіршило-
ся. Виявилося, що Крим без України існувати не може. Поча-
лися переговори про входження Криму на автономних пра-
вах до складу Української Держави. Але революція в Німеч-
чині у листопаді 1918 р. і крах режиму Скоропадського по-
клали край цим процесам.

Після відновлення весною 1919 р. більшовицької влади
в Криму знову постало питання про його статус. Була силь-
ною радянська проукраїнська лінія, яка наполягала на вклю-
ченні Криму до складу Української РСР, але крапку постави-
ла Москва: вирішили створити Кримську радянську соціаліс-
тичну республіку, яку включили до складу Росії. Такий статус
Криму зберігався до 1944 р., коли після виселення татар ав-
тономія була скасована.

Білогвардійці й Україна

Зі встановленням влади А. Денікіна на Півдні здійснюва-
лося повернення до антиукраїнської політики, що панувала в
російських політичних і військових колах ще за часів монар-
хічної Росії. Наріжним каменем нової влади на Півдні України
(за термінологією денікінців – Новоросії) стала теза про від-
новлення “єдиної, великої, неподільної Росії”.

¹¹⁷ Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспекти-
ва та сучасний стан. – К., 1999. – С. 164.

Максимум, на що могло розраховувати місцеве населен-
ня (“новороси”) – це широке місцеве самоврядування. Україн-
ський національний рух у регіоні за доби Української рево-
люції в очах денікінського командування розглядався не як
природне прагнення українського народу до розбудови влас-
ної держави, а як “сепаратизм”, сценарій якого нібито розроб-
лявся у Німеччині.

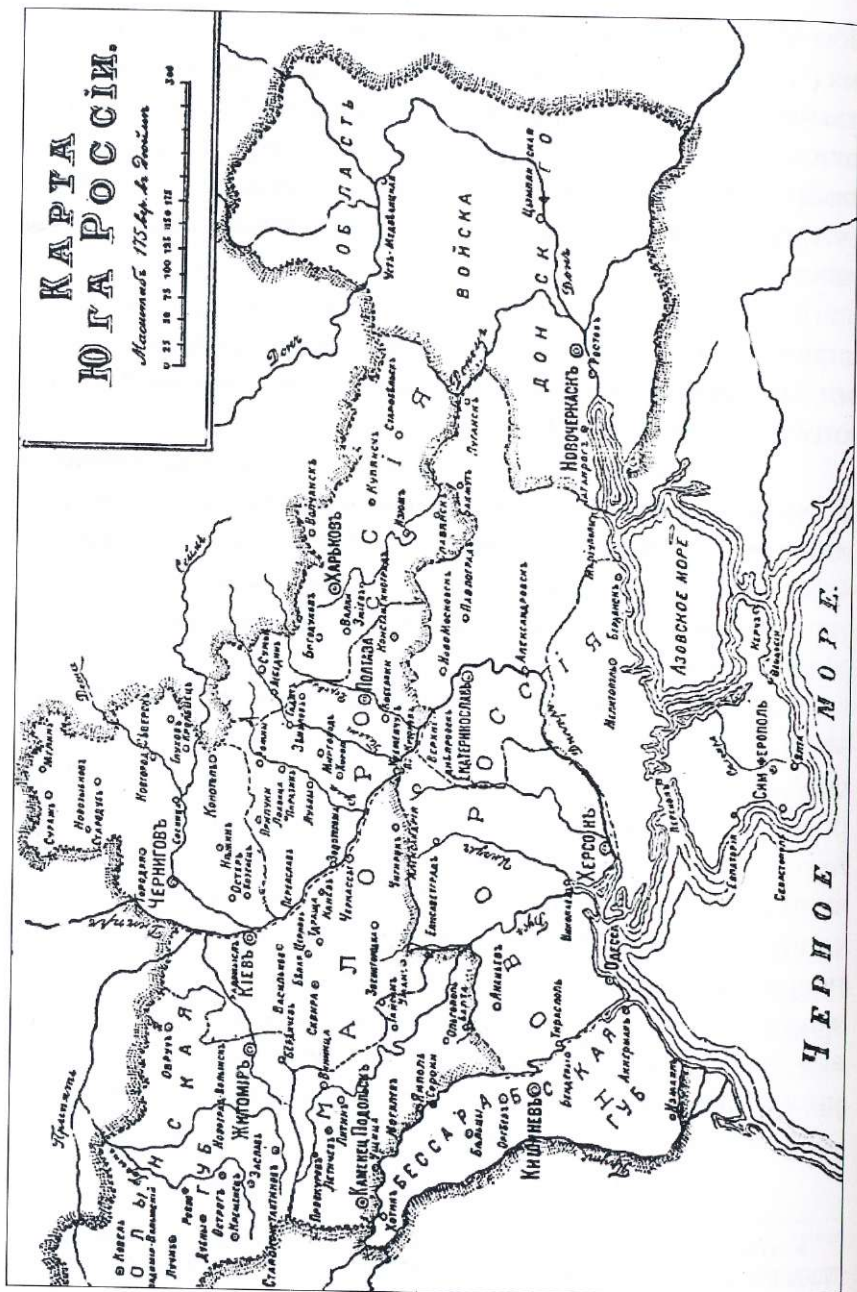
Основним програмним документом, що декларував
ставлення головного командування білогвардійців до Украї-
ни, була відозва генерала А. Денікіна “К населению Малорос-
сии” від 25 серпня 1919 р.

Автори не визнавали навіть назви “Україна” і викорис-
товували звичний для себе топонім “Малоросія”, яка визна-
валася органічною частиною Великоросії, а населення краю
– “малороссийской ветвью российского народа”¹¹⁸.

Щодо Півдня України Денікіним використовувалася
інша назва – “Новоросія”.

У 1919 р. у захопленій денікінцями Одесі кадет
М. Могилянський опублікував брошуру з “Картою Юга Рос-
сии” під промовистою назвою: “Прошлое и настоящее Ново-
россии. (К вопросу о притязаниях Украины на Новороссию)”.
Автор зазначає, що Новоросія є досить своєрідним регіоном,
який не має відношення до України (Малоросії) і є частиною
єдиної Росії: “Население Новороссии образовалось в течение
половины XVIII века и в XIX веке из разноплеменной колони-
зации. Встретив здесь новую степную природу и новые усло-
вия труда, оно быстро приспособилось и утратило свои на-
циональные черты, сознает себя жителями Новороссии и
сынами единой великой России.

¹¹⁸ Крупина В.О. Українська революція в оцінці командування Збройних сил
Півдня Росії (лютий 1919 – березень 1920 рр.) // Україна ХХ ст.: Культура, іде-
ологія, політика: Зб. ст. – К., 2002. – Вип. 6. – С.156–157.

...Новороссія – своеобразная страна, где выработался своеобразный тип новоросса, путем культурного взаимодействия разных народностей, где языком литературы и науки является великий русский литературный язык, а для сношений служил тот же русский язык, хотя с новороссийским акцентом и рядом местных слов”¹¹⁹.

Таким чином, всупереч фактам, М. Могилянський повторював домінуючий у дореволюційному російському суспільстві погляд на Південну Україну, як на невід’ємну частину Росії.

Схоже, революція його нічому не навчила.

Хибність політичного курсу А. Денікіна змушений був визнати генерал П. Врангель. Монархіст, прибічник жорсткої військової диктатури, П. Врангель змінив напрямок білогвардійської політики. Плануючи вторгнення в Північну Таврію, він змушений був рахуватися з потужним українським національним чинником у регіоні.

До того ж, війська П. Врангеля на дві третини склалися з етнічних українців. Під його командуванням були підрозділи, які воювали під українським національними прапором. Генерал визнавав право України на автономію, а на початку листопада 1920 р., напередодні свого краху, під тиском обставин заявляв навіть про визнання незалежності української держави.

Відозва П. Врангеля до населення, яка поширювалася на Півдні українською мовою, починалася незвичними для російських білогвардійців словами “Сини України!”¹²⁰.

¹¹⁹ Могилянський М. Прошлое и настоящее Новороссии. (К вопросу о притязаниях Украины на Новороссию). – Одесса, 1919. – С. 34-35

¹²⁰ Гордієнко Г. Під щитом Марса: Спогади. – Філадельфія, 1976. – Т. 1. – С.358.

СИНИ УКРАЇНИ!

Показавши останні сили під червоним ярмом, Ви повстаєте на оборону Віри Православної, рідної України і всіх здобутків Ваших.

Як і Ви, Російська армія, боретиме за щастя, вільність, славу батьківщини.

Стоючи на чолі Російської Армії, я звертаюсь до Вас, браття! Об'єднаємось супроти ворогів, які знущавляються над вірою, народністю і клянуть здобуте потож, та кров'ю батьків та діда.

Російська армія з мечем у руці і Хрестом у серці б'ється з насильством комунізму.

Ми хочемо старі порядки відновити, щоб кожен з нас за те, щоб дати Селянству можливість самому бути господарем своєї землі и волею народа встановити лад у всій Росії.

Я вийшов у братську угоду з козачеством Дону, Кубані, Терек та Астрхані, і ми, як рідні, протягаємо Вам руку.

У нашому єдиному — наш порятунк.

№ 11 **Генерал ВРАНГЕЛЬ**

“Революція сприйняття” по-більшовицьки

Наприкінці 1920 р. головні противники більшовиків були розгромлені. Ніяких перешкод для реалізації їх політики в Україні не було. Саме в цих умовах визначався головний зміст їх намірів щодо України взагалі та її південного і східного регіонів зокрема.

28 грудня 1920 р. між УСРР і РСФРР був підписаний союзний договір, який супроводжувався звуженням владних повноважень радянського уряду України і розширенням контролю московського центру над усіма сторонами життя

республіки. Логічним завершенням цього процесу було утворення в 1922 р. Союзу РСР. Нова держава була оголошена як федерація, союз рівноправних республік. Але за лаштунками розмов про федерацію була відтворена централізована держава. Разом із тим, на механічне злиття України з Росією більшовицька партія не пішла.

Після жорстокої п'ятирічної боротьби з національно-визвольним рухом ідея територіальної цілісності та суверенітету України стала настільки близькою та зрозумілою її населенню, у тому числі мільйонам жителів Півдня і Сходу, які стали ідентифікувати себе українцями, що ігнорувати цей факт було вже неможливо. За Україною були залишені формальні ознаки суверенітету: власна конституція, уряд, чітко означена територія, позначена на політичних картах, адміністративно-територіальний устрій тощо.

Як наслідок, у масовій свідомості відбулося те, що вчені називають “революцією сприйняття”. Одним з факторів цієї “революції” були дані про національний склад населення, одержані в результаті демографічних переписів, а також географічні карти, на яких позначені межі розселення етносів, етнографічні експозиції музеїв, історичні хроніки тощо. Американський дослідник Б. Андерсен зазначає, що, наприклад, географічні карти, як і публікації переписів населення, здатні справляти величезний вплив на формування свідомості суспільства. “Вони підштовхують своїх творців і споживачів до політики з революційними наслідками”¹²¹, – писав вчений.

У 1897 р. був проведений Всеросійський перепис населення, який охопив і губернії України. В 1920-ті рр. в Українській СРР відбулися три демографічні переписи: Всеросійський 1920 р. (який проводився і на неохоплених війною ра-

¹²¹ Андерсен Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – К., 2001. – С. 214-215.

Пізніше більшовики пішли далі. В першій половині 20-х рр. XX ст. була дозволена українізація, яка супроводжувалася національно-культурним відродженням, розвитком української школи, преси, літератури, мистецтва тощо. Подібні процеси відбувалися в інших союзних республіках СРСР. Був визнаний факт існування української нації. Констатували, що вона, як і інші нації СРСР, має довгу історію формування – через народність і буржуазну націю, до соціалістичної. Ареалом її поширення вважалася вся територія УСРР. Тим самим більшовики остаточно визнали Південь і Схід частиною етнічної України. Але мова йшла лише про Українську радянську соціалістичну республіку, і виключно – *в межах Радянського Союзу*. Всі розуміли, що суверенітет УРСР формальний. До того ж, було оголошено, що все-одно в СРСР окремі “соціалістичні нації” зіллються в нову історичну спільність людей – “совецький народ”. Така формула національної політики в СРСР була “запущена в обіг” радянською пропагандистською машиною в останні десятиліття існування СРСР. Дуже багато людей в це вірили. Каток русифікації робив свою справу...

ДАЛІ БУДЕ?

Підбиваючи підсумки, констатуємо принципову схожість політики різних російських режимів щодо Донбасу і Південної України.

Після ліквідації в середині XVIII ст. козацького устрою в Лівобережній Україні і знищення Запорозької Січі імперський курс на Півдні і Сході України (в Новоросії і Слобожанщині) був спрямований на інтеграцію цих регіонів до складу корінних російських територій. Але, всупереч планам царизму, Південь і Схід перетворилися в органічну частину українського національно-територіального комплексу. Ці регіони відіграли надзвичайно важливу роль у формуванні українського товарного ринку, інтеграції українських земель, розгортанні процесу українського націєтворення і визріванні умов для політичної незалежності України.

Тимчасовий буржуазно-ліберальний уряд, який після Лютневої революції 1917 р. прийшов на зміну царизму, прагнув відірвати південний і східний регіони від України, яка своїм І Універсалом оголосила автономію. Південь і Схід (Харківська, Катеринославська, Таврійська і Херсонська губернії) Тимчасовий уряд вважав частиною етнічної Росії. Автономію України Петроград погоджувався визнати лише в межах “чотирьох з половиною” губерній – Київської, Полтавської, Волинської, Подільської і Чернігівської (частково). Так вирішували в Петрограді. Вкотре підтвердилася відома істина: *російська демократія закінчується там, де починається українське життя*. Але абсолютна більшість населення Слобожанщини і Південної України не сприйняла такої політики

Тимчасового уряду і виявила бажання бачити свій край складовою частиною єдиної автономної України. Врешті-решт, всупереч позиції Тимчасового уряду тодішньої Росії Центральна Рада восени 1917 р. поширила свою юрисдикцію на Південь і Схід України.

Коли до влади в Росії прийшли більшовики, то у ставленні до південноукраїнського регіону вони продовжили традицію царської влади та Тимчасового уряду. Почалося створення на території Південної і Східної України радянських республік, які підпорядковувалися більшовицькому російському центру. Від радянської України відривали найбільш розвинуті східні і південні території – ті, які ще недавно Тимчасовий уряд не бажав віддавати до складу автономної України. Але регіональні радянські утворення виявилися нежиттєздатними. Ігнорування їх українського характеру, непродумані соціально-політичні експерименти, реквізиції та контрибуції, конфіскація хліба й вивезення його в Росію розладнали всі сфери життя. Керівники цих квазідержавних “республік” нічого не могли протиставити наступу військ України та тодішніх її союзників – Німеччини та Австро-Угорщини. Південь України знову став частиною Української Народної Республіки. У подальшому, після падіння Центральної Ради, Південна Україна увійшла до складу Української Держави П. Скоропадського. Коли ж у листопаді-грудні 1918 р. в Києві відбувся антигетьманський переворот, Південна і Східна Україна стала частиною очолюваної Директорією Української Народної Республіки. Хоча Центральна Рада, режим генерала Скоропадського і Директорія УНР орієнтувалися на різні форми соціально-

економічного устрою, що стосується приналежності південного і східного регіонів до України – у цьому питанні вони були єдині.

Більшовики на початку 1919 р. змушені були відмовитися від ідеї розчленування України шляхом відновлення на її території регіональних радянських республік, підпорядкованих Росії. Вони задовольнилися тим, що Українська СРР, до складу якої увійшов південний і східний регіони з їх населенням і ресурсами, опинилася під повним контролем Російської комуністичної партії (більшовиків). Фактично, це був контроль радянської Росії.

Денікінці, які захопили Україну влітку 1919 р., продовжили традиційну імперську політику щодо Півдня, сприймаючи його як “Новоросію”. Але, як і у більшовиків, у білогвардійців у ставленні до України спостерігалася певна еволюція. Наступник А. Денікіна – генерал П. Врангель під впливом політичної кон’юнктури (воювати йому довелося в північному Причорномор’ї і Приазов’ї) змушений був визнати український характер Півдня і навіть запропонувати тодішньому керівнику Української Народної Республіки Петлюрі рівноправні відносини і взаємодопомогу. До українців він звертався їх рідною мовою як до “братів”.

Відбувалася і певна еволюція у поглядах більшовиків. Остаточно утвердившись у 1920 р. в Україні, вони визнали українців як “соціалістичну націю”, але лише в структурі Радянського Союзу і в його межах. Було очевидно, що радянський суверенітет України під контролем більшовиків, які управлялися з Москви, є суто формальним. На останньому етапі існування СРСР – в 60–80-ті рр. ХХ ст. –

майбутнє українців пов'язувалося з формуванням “*нової історичної спільності людей – совецького народу*”. Вважалося, що з часом національні особливості в СРСР будуть зникати, а населення СРСР перетворюватиметься в єдину радянську спільність. Творитиметься цей процес, звичайно, на базі російської мови, як “мови міжнаціонального спілкування”, та російської культури, як однієї з “найпередовіших” у світі. Цілком зрозуміло, що українці, які вийшли зі “спільної коліски” з росіянами, були першими кандидатами на “злиття”.

Але не сталося, як гадалося. У серпні 1991 р. Радянський Союз розпався, Україна стала незалежною, оголосила про свій європейський вибір і намір дистанціюватися від “спільної коліски”. Це суперечило планам Москви та її “п'ятої колони” в Україні, які орієнтувалися на відновлення імперії з центром у Москві. З підпілля російської свідомості знову виповзло шовіністичне страховисько з гаслом: “Украины не было, нет и быть не может”. Відповіддю була чітко сформульована українська позиція: “Україна була, є і буде”. Цю позицію підтримувала переважна більшість громадян України, незалежно від етнічного походження. Незважаючи на всі економічні і соціально-політичні негаразди, українці залишалися на позиціях державної незалежності.

Разом з тим, боротьба навколо українського вибору продовжувалася. Головний її фронт проходив через свідомість людей. Наведемо красномовний приклад. У Запоріжжі 1999 р. відбулася дискусія між місцевим російськомовним поетом Павлом Бауліном, депутатом Верховної Ради України від прогресивно-соціалістичної партії На-

талії Вітренко, і активним учасником демократичного руху регіону Ізраїлем Зайдманом. Баулін стверджував, що “народ, живущий здесь и создавший много веков назад свое государство – Киевскую Русь, говорит на языке предков – русском языке”. Як багато місцевих росіян, Баулін вважав, що, як і Поволжя, Придніпров'я є ареалом російської мови і російського етносу, який начебто тут існував ще з часів Київської Русі. Щодо української мови, якою послуговується частина населення регіону, то це, за його переконанням, є штучний витвір, “созданный галицкой диаспорой”. Щоб ізолюватися від набридливих галичан, Баулін запропонував створити на території переважно російськомовних південних і східних областей України автономне державне утворення – Південно-східну республіку зі своєю армією, власним митним режимом і валютою, яке перебуватиме у найтісніших зв'язках з Росією, аж до повного об'єднання з нею.

Позицію Бауліна відкинули представники різних національних груп населення регіону, але найкраще йому відповів єврей Ізраїль Зайдман. Зокрема, він популярно роз'яснив Павлу Бауліну, як опинилися його предки в Україні і якою мовою вони розмовляють: “Что касается предков Баулина, то не исключено, что они когда-то, лет 800 тому назад, вышли из Киевской Руси куда-нибудь в Рязань или Тверь, а их потомки, хорошенько перемешавшись за истекшие века с татарами и угро-финнами, вернулись сюда только-только, в лице самого Павла Борисовича... Поэтому не надо представлять дело так, что вот они тысячу лет тут жили и все время тем и занимались, что говорили на русском языке”.

Коли б П. Баулін і його однодумці глибше зацікавилися, якою ж мовою спілкувалися в Київській Русі, то вони могли б звернутися і до думки шанованого у науковому світі російського історика Бориса Рибаківа. Розмовною мовою жителів Київської Русі він назвав мову, якою спілкуються нині селяни Київської області. “Від’їдьте на 20 кілометрів від Києва, і ви почуєте ту мову”, – говорив російський академік.

Що ж до провокаційного проекту Південно-східної республіки, який пропонував П. Баулін, то спроба її створення, за твердим переконанням І. Зайдмана, приведе до такої війни, на тлі якої Придністров’я і югославська різня “покажуться дитячими шалостями”¹²⁵.

Ці пророчі слова були сказані 15 років назад. Тоді на них мало хто звернув увагу. В Україні пишались, що становлення незалежності відбувається мирно і що, на відміну від сусідів, вдалося уникнути кривавих міжнаціональних конфліктів. Хто міг передбачити, що 2014 р. у відповідь на прагнення України до незалежного життя, на весь світ проголошеного “Революцією гідності”, заговорять російські гармати, і українців примусять зі зброєю в руках захищати свою незалежність, право на вільний вибір?

В історії таке траплялося не один раз. Але цього разу чітко виявилось, що справа не в мові, якою розмовляють люди, справа не в “русском мире”, який вигадала і взялася оберігати Москва. Україномовні і російськомовні українці, які здійснили “Революцію гідності” і захищають її за-

¹²⁵ Зайдман І. К гражданской войне через утопию Павла Баулина // Газ. “Запорізька Січ”. – 1999. – 5 августа.

воювання, прекрасно це розуміють. Справа зовсім не в мові. Просто, черговий раз підтверджується істина, що без України Російська держава не може бути імперією. А відновлення імперії стало нав’язливою ідеєю російського керівництва – своєрідною “ідеєю фікс”. Тому почалася війна. Тому гинуть люди. Та у кінцевому рахунку, і на цей раз долю України, її південного і східного регіонів, визначать корінні жителі, переважна більшість яких – незалежно від національного походження – не сприймають імперський проект “Новоросія” і вважають Донбас і Південь з Кримом невід’ємною частиною України.

Так було, так і буде.